

शहराची कल्पना :

वसाहतकालीन मुंबई शहराच्या विभागांचे नामकरण

प्रीती चोप्रा

बॉम्बे - आता मुंबई या नावाने अधिकृतपणे ओळखल्या जाणाऱ्या शहरातील वृत्तपत्रातील एका लेखाने एका वाढत्या चळवळीकडे आमचे लक्ष वेधले. ही चळवळ एका चौकाचे (सर्कल) चे नाव भारतीयांच्या नावाने बदलण्याच्या प्रस्तावाविरोधात चालली होती. शिवसेना या प्रादेशिक व हिंदू मूलतत्त्ववादी पक्षाच्या हातात जेव्हा शहराची सूत्रे होती तेव्हा ही नावे बदलण्याची चळवळ जोमात होती. शिवसेना नगरसेवकाने असा आरोप केला की दादरचे खोदादाद सर्कलचे नाव अफगाणी देवतेवरून पडले आहे. अर्थातच तो मुस्लिम असला पाहिजे व त्या समाजाच्या कट्टर विरोधात शिवसेना होती. या सूचनेने स्थानिक नागरिकांना राग आला व त्यांनी असे दाखवून दिले की या महत्त्वाच्या चौकाचे नाव याच शहराच्या एका रहिवाशावरून पडले आहे. खोदादाद इराणी हा अल्पसंख्य इराणी (पार्शी) (झोरोस्ट्रियन) समाजाचा घटक होता. विरोधी काँग्रेस पक्षाच्या दादर विभागाच्या नगरसेवकाने सांगितले. जे रस्ते वा महामार्ग भारतीयांच्याच नावाने ओळखले जातात त्याची नावे बदलता

येणार नाहीत. जरी बहुतेक रस्त्यांची इंग्रजी नावे बदललेली आहेत तरी.

प्रादेशिक, भाषिक, धार्मिक दृष्ट्या प्रचंड विविधता असलेल्या या शहरातील नावे बदलून या शहराची एक हिंदू व महाराष्ट्रीयन शहर म्हणून रचना करण्याच्या शिवसेनेच्या आक्रमक प्रयत्नांना वाढता विरोध होत होता. ही गोष्ट इतिहासाचा दीर्घ मागोवा घेतल्यास थोडी खटकण्याजोगी आहे, पण हे प्रयत्न म्हणजे शहराच्या नाव बदलण्याच्या दीर्घ इतिहासाचाच एक पदर आहे हे लक्षात येते.

नाव देण्याची वा बदलण्याची क्रिया

म्हणजे त्या विभागावरील आपले वर्चस्व किंवा मालकी सिद्ध करण्याची क्रिया असू शकेल. ही क्रिया साधी आक्रमणाची नसून ती नाव, पुतळा, इमारत, जागा यांचे स्वतःच्या सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून केलेले प्रकटीकरण असते. या मुंबईतील घटनेचे (1800-1918 दरम्यानच्या काळातील) मी ब्रिटिश तसेच भारतीय दृष्टिकोनातून परीक्षण करणार आहे. तथापि कोणतेही दृश्य हे एकमेव नाही. खरं म्हटलं तर मी या दोन्ही दृश्यांची

परस्परक्रिया पाहणार आहे. शहराच्या विभागांची वेगवेगळी आखणी, लोक किती वेगवेगळ्या तऱ्हेने शहर अनुभवतात, त्याची कल्पना करतात किंवा त्याचे स्पष्टीकरण देतात हे दाखवून देते. माझा असा दावा आहे की ब्रिटिशांनी शहराची विभागणी मुख्यतः वंशीय दृष्टिकोनातून केली. त्याविरोधात भारतीयांनी या शहराचे अवलोकन व अनुभव हा एक वेगळ्या अधिक गुंतागुंतीच्या प्रकाराने घेतला. शहराची आखणी धार्मिक इमारती, पाण्याचे तलाव वा टाक्या, पुतळे, बाजार पाहून केली गेली. त्याचप्रमाणे मुंबईच्या विविध प्रकारच्या लोकांच्या वस्त्या यानुसार झाली. अखेरीस भारतीय व ब्रिटिश दोघांनाही शहर समजून घेण्यासाठी व त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्थानिक माहिती असणे आवश्यक होते. तथापि राज्यकर्ते म्हणून ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे स्थानिक माहिती संपादन करणे शहरावर नियंत्रण ठेवण्याचे दृष्टीने पूर्ण उद्योगात आणणे शक्य होते.

नामांकन व पुनर्नामांकन - मालकी हक्काची क्रिया - ब्रिटिश दृष्टिकोनातून केलेले वर्णन

ब्रिटिशांनी शहराकडे रंग व वसाहतीचा नमूना या दृष्टीने पाहिले. म्हणजे त्यांच्या दृष्टिकोनातून भारतीय लोक हे त्यांच्या भाषेत 'एतद्देशीय गांवात' किंवा 'काळ्या गावात' रहात होते. ही गावे म्हणजे दाट लोकवस्ती, इमारती, बाजार व रस्त्यांचे जाळे अशा स्वरूपाची होती. युरोपियन्स हे युरोपियन विभागात रहात. हा विभाग बाजारापासून दूर उपनगरात, प्रशस्त बंगल्यामध्ये, भोवती बागबगीचा असा असे. या विभागांत विरळ लोकवस्ती व बहुसंख्य रहिवासी युरोपियन असत. शहराच्या या विभागांच्या अवलोकनातून मुंबईच्या प्रचंड गुंतागुंतीच्या सुलभीकरणाचा ब्रिटिशांचा प्रयत्न दिसून येतो.

फोर्ट, काळे गाव, उपनगरे जातीय विभक्तीकरण

1715 व 1743 दरम्यान बांधलेला फोर्ट विभाग हा मुंबईतील वसाहतीय लोकवस्तीचा केंद्रबिंदू होऊन राहिला होता. 1862 मध्ये या किल्ल्यांच्या भिंती तोडल्या गेल्या तरी देखील तोच केंद्रबिंदू राहिला. फोर्ट विभागाचेच जातीय दृष्टिकोनातून दोन विभाग पाडले. ब्रिटिश मुख्यतः दक्षिण

विभागात व भारतीयांमधला मुख्यत्वेकरून श्रीमंत वर्ग उत्तरेकडे राहिला. "बॉम्बे गॅझेट" चे संपादक व मुंबई महानगरपालिकेचे सदस्य जेम्स मेकॅन्झी मॅक्लीन (1835-1906) त्यांच्या बॉम्बे गाईडमध्ये फोर्टच्या दक्षिण विभागास 'युरोपियन क्वार्टर' व उत्तरेकडील फोर्ट विभागास 'नेटिव्ह बाजार - मुख्यत्वेकरून पार्शी लोकांनी व्यापलेला'. असा उल्लेख करतात. या दोन्ही विभागाच्या मध्यावर बॉम्बे ग्रीन ही मोठी मोकळी जागा होती. या जागेमध्ये वसाहतीतील (महत्त्वाच्या) संस्था व कार्यालये होती. ही जातीय विभागणी नैसर्गिकरित्या झालेली नाही 1772 मध्ये सरकारने एक फतवा काढून चर्चस्ट्रीटच्या दक्षिणेस युरोपियांव्यतिरिक्त कोणासही इमारत बांधण्यास प्रतिबंध केला. त्यामुळे तिथे राहणाऱ्या मूळ भारतीयांना आपल्या जागा सोडून फोर्टच्या भिंतीच्या बाहेर उत्तरेकडे घरे बांधून राहायला जाणे भाग पडले.

असे दिसते की फोर्टच्या बाहेर उत्तरेकडे घरे बांधण्यासाठी 1746 मध्ये जागा उपलब्ध केल्यानंतर, फोर्टमध्ये पूर्वीपासून रहात असलेले भारतीय त्याचप्रमाणे युरोपियन्स यांना बाहेर घरे बांधण्यास उत्तेजन मिळाले. 1750 मध्ये फोर्टच्या बाहेर बांधलेली व युरोपियन्स राहत असलेली प्रसिद्ध घरे बरीच होती. त्यामध्ये माहीम येथील व्हिला नववा, (थॉमस व्हाईट हॉल यांचे मालकीचा) माझगांव येथील ओल्ड मार्क हाऊस जे सरकारने 1750 मध्ये थॉमस बायफील्ड यांना भाड्याने दिले होते, परेल येथील गवर्नर हाऊस, (पूर्वीचे पोर्तुगीजांचे पूजा स्थान व आश्रम, 1720 मध्ये जेझुईट्स कडून जप्त केलेला). गव्हर्नर हॉर्नबी हा प्रथम तिथे 1771 ते 1780 पर्यंत राहिला. 1750 आणि त्याच्याही आधी बरीच वर्षे अनेक वसतिस्थाने गावठी घर श्रीमंत पोर्तुगीजांच्या मालकीची व इतरांचीही माझगाव मध्ये असली पाहिजेत. ब्रिटिश मिलिटरी अधिकारी कुलाबा येथे झोपड्या व तंबूत रहात होते. अठराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी कुलाबा येथे मिलिटरी कॅटोनमेंट अधिकृतरित्या स्थापित झाले.

हो पण 1750 च्या पूर्वी युरोपियन्स मोठ्या संख्येने फोर्टच्या

बाहेर राहू लागले की नाही सांगणे कठीण आहे. कदाचित परेलमधील गवर्नर हाऊसमध्ये 1771 नंतर गवर्नर स्वतः राहू लागल्यामुळे युरोपियन्सना तिथे जाण्यास प्रोत्साहन मिळाले. असण्याची शक्यता आहे. 1852 मध्ये एक प्रवक्ता म्हणतो की “थोड्या इंग्रज कुटुंबांना फोर्टमध्ये राहणे आवडते कारण त्यांच्या कचेऱ्यांजवळ असल्याने जाणे येणे सोयीचे होते.” त्यावरून बहुतेक लोक त्यावेळी फोर्टच्या बाहेर राहत असल्याचे दिसते. या सुमारास मलबार हिल तुलनेने अविकसितच होती. कारण गव्हर्नरचा मलबार पॉईंट वरील बंगला हा “ग्रामीण - विश्रामस्थान म्हणून ओळखला जात होता.”

1787 पर्यंत फोर्ट विभागातील अतिक्रमणे इतकी झाली होती की शेवटी भारतीयानी बांधलेली खासगी घरांची पाहणी करण्यासाठी एक कमिटी नेमली गेली. दुकानांचे पुढे आलेले भाग हे अतिक्रमण ठरवण्यात आले. इतर ज्या बाबी तपासल्या, त्यात रस्त्यांची रुंदी, इमारतींची उंची, मोकळ्या जागांवर वा हिरवळीवर ठेवलेले सामान वगैरे. 1803 मध्ये आग लागून 1/3 फोर्ट भाग बेचिराख झाला, ज्यामुळे ब्रिटिशांना शहरासाठी दीर्घ नियोजन करून बदल करण्यास भाग पडले. 1750चे सुमारास फोर्टच्या उत्तरेस नवीन शहर अस्तित्वात येत होते. पण 1803 नंतरच या भागात एतद्देशीयांचे शहर वसू लागले. आगीच्या निमित्ताने नेटिव्ह टाऊन, फोर्टच्या भिंतीबाहेर विस्तारू लागले, हा आगीचा महत्त्वाचा परिणाम होय.

भूतपूर्व पोलीस व मुंबईचे म्युनिसिपल कमिशनर, बॉम्बे गॅझेटियरच्या तीन भागांचे संकलनकार, मुंबईवरील अनेक पुस्तकांचे लेखक श्री. एम. एस. एडवर्ड्स यांनी असे म्हटले आहे की सरकारची अशी खूप काळापासूनची इच्छा होती की इथे मद्रासप्रमाणेच ब्लॅक टाऊन (काळे शहर) विकसित व्हावे.

सरकारने लिहिले, कदाचित असे दिसेल की कोणत्याही दृष्टीने पाहिले असता फोर्टला लागून असलेल्या नारळीच्या बागेत किंवा सपाट मैदानावर मद्राससारख्या काळ्या शहराच्या बांधकामासाठी जागा उपलब्ध करावी हे चांगले किंवा हळूहळू

कलकत्याप्रमाणे शहर व किल्ला यामध्ये असलेला विभक्तपणा इथेही निर्माण होईल, असे पहावे.

या नवीन शहराचा निर्देश पुष्कळ वर्षे काळे शहर म्हणून होत होता व नंतर ते ‘एतद्देशीयांचे शहर’ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. 1838 मध्ये एशियाटिक जर्नलमध्ये एक अनाम पत्रलेखक म्हणतो की हे शहर म्हणजे अनेक कार्यव्यस्त, गजबजलेले परंतु घाणेरडे शहर आहे. काळे शहर असून त्या कार्यव्यस्त, गडबड गोंधळ असलेल्या घाणेरड्या आहेत. यामध्ये माणसे, हलकी जनावरे यांचा बुजबुजाट असून संपूर्ण आशियामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक प्रकारचे वर्ण इथे आहेत. 1880 मध्ये मॅक्लीनने या विभागाचा ‘नेटिव्ह टाऊन’ म्हणून उल्लेख केला. पण हे नाव प्रथम केव्हा अस्तित्वात आले हे ठाऊक नाही. या शहराच्या सीमा आखताना मॅक्लीनने नमूद केले की हे शहर फोर्टच्या उत्तरेस सपाट मैदानाच्या पलिकडे सुरू होऊन ग्रॅंटरोडपर्यंत विस्तारलेले आहे, व ही त्याची उत्तर सीमा होय. याच्या पलिकडे उत्तरेकडील उपनगरे ताडदेव, भायखळा, माझगाव व परेल ही होत व तिथे ही पुनः युरोपियन वस्ती प्रामुख्याने होती. मलबार हिल पश्चिमेकडे होती व एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस ती श्रीमंत भारतीयांचे व युरोपियन्सचे अत्यंत लोकप्रिय वसतिस्थान झाले. 1880 मध्ये मॅक्लीनने उपनगर हा शब्द वापरला, पण मरियाना पोस्तानने हा शब्द 1838 मध्ये वापरला. पोस्तान्स ही कॅप्टन पोस्तान्सची पत्नी, पण तिने नंतर यंग नावाच्या मिशनऱ्याशी लग्न केले. तिने पश्चिम हिंदुस्थानाबद्दल अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. मुंबईमध्ये आढळणाऱ्या निरनिराळ्या वाहनांसंबंधी ती लिहिते “बंदरापासून उपनगरापर्यंतच्या एक तासाच्या प्रवासात वेगवेगळ्या चमत्कारिक प्रकारच्या गोष्टी दिसतील. मॅक्लीन उपनगर हा शब्द वारंवार वापरतो पण पोस्तान्सने तो वरील वाक्यात एकदाच मुंबईच्या संबंधात वापरला.

1838 या वर्षाबद्दल लिहिताना पोस्तान्सने फोर्टमध्ये दोन बाजार असल्याचे नमूद केले आहे. एक चायना बाजार व दुसरा चोरबाजार. तथापि मैदानाच्या पलिकडे तीन मोठे बाजार

होते. व ती म्हणते की युरोपियन्स या बाजारांच्या पलिकडे रहात असत. उन्हाळ्यात मुंबईचे अनेक लोक सपाट मैदानावर तात्पुरती घरे बांधून रहात. पावसाळ्यापूर्वी ही घरे उचकटून युरोपियनांनी मोठ्या घरांत राहायला जात. अशी घरे एकतर फोर्टमध्ये किंवा गिरगाव, भायखळा, चिंचपोकळी वगैरे बाजाराच्या पलिकडच्या विभागात मिळत. या ठिकाणी युरोपियन्सनी पक्की घरे, घरांची संकुले व उत्तम देखणी अशी घरे बांधली. त्यांच्या आजूबाजूस उत्तम बागबगीचा व त्यातच कार्यालय पण असे. पक्की घरे म्हणजे दगड व विटा वापरून बांधलेली घरे.

युरोपियनांच्या दृष्टीने 'नेटिव्ह टाऊन' म्हणजे जिथे युरोपियन्स बहुसंख्येने नसतील. तथापि त्याचा रुढार्थ अस्वच्छ, दाट वस्तीचे, अरुंद गल्ल्यांचे व बाजाराचे गाव असा होता. त्याच्या विरोधात उपनगरातील युरोपियन्स व उच्च वर्गीय (श्रीमंत) भारतीयांची वस्ती म्हणजे विरळ वस्ती, बंगले व बागबगीचे असलेली वस्ती. फोर्ट पासून सपाट मैदानामुळे विभक्त झालेले नेटिव्ह टाऊन, पूर्वेकडून पश्चिमेपर्यंत बेटावर हा दाट लोकवस्तीचा पट्टा म्हणून पसरला होता.

ब्रिटिशांनी वंशीय भेदावर आधारित जी विभागणी केली, यांनी त्यांना शहराची कल्पना व अनुभव घेण्यावर मर्यादा घातली. त्यांच्यापैकी बहुतेक जण जरी उपनगरात रहात असले तरी बहुसंख्य भारतीय ते ज्याला नेटिव्ह टाऊन म्हणून संबोधत तिथेच राहत. या नेटिव्ह टाऊनमध्ये शहराचे वेगवेगळे विभाग सामावले होते. हे विभाग धार्मिक व कामाचे स्वरूप या बाबतीत सुद्धा वेगवेगळ्या प्रकारचे होते. पण बहुतेक ब्रिटिशांच्या मताने हा शहराचा एकच विभाग होता. नेटिव्ह टाऊन म्हणजे एक मोठा बाजार होता. त्यामध्ये कुठेकुठे सार्वजनिक इमारतींचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या काही इमारती होत्या. उदा. मंदिर, मशीद, विश्रामगृह प्राण्याचे आश्रयस्थान वगैरे. या गोष्टी शहराच्या प्रवासी मार्गदर्शकामध्ये (टूरिस्ट गाईड) प्रामुख्याने दाखवलेल्या होत्या. या जागा सहलीची ठिकाणे होत्या. इथल्या लोकांचे सणवार, लोकांची गर्दी वगैरे पाहण्यासाठी बाजारामध्ये

चक्कर मारली की पुरे. त्यामुळे ब्रिटिशांना मुंबईच्या अनेक भागांची गुंतागुंत लक्षात येणे त्यांचा अनुभव घेणे अशक्य होते. त्यांचे इथल्या लोकांबद्दलचे ज्ञान व समाज ववरवचीच राहिली.

मलबार हिल व नामकरणाचे राजकारण

1860च्या सुमारास व 1860च्या नंतर भायखळा व परेल या विभागात औद्योगिक वाढ झाल्यामुळे ब्रिटिशांना त्या भागातून हलणे भाग पडले तेव्हापासून मलबार हिल हे ब्रिटिश व उच्च दर्जाचे भारतीयांचे (श्रीमंत) एक महत्त्वाचे उत्तम वसतिस्थान बनून राहिले. मलबार हिल या मुंबई विभागाचे उदहारण पाहिल्यास कोणालाही पुनर्नामकरण व भारतीय नावांचे इंग्रजीकरण दिसून येईल. पॉल कार्टर यांनी ऑस्ट्रेलियातील अगदी मूळचे लोक राहत त्या प्रदेशांचे नामकरण करतांना ब्रिटिशांनी मूळच्या लोकांच्या शब्दांचे इंग्रजीकरण कसे केले हे लिहून ठेवले आहे. त्यावरून मला असे वाटते की भारतीय नावांचा उपयोग ब्रिटिशांनी मुंबईचा नकाशा करताना व त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केला असावा. मलबार हिल येथील नामकरणाची प्रक्रिया बरीच गंमतीदार आहे.

जेम्स डग्लस (1826-1904) हे 30 वर्षे मुंबईच्या विनिमय धंद्यातले एक दलाल (ब्रोकर) होते. त्यांनी मुंबईबद्दल बरीच पुस्तके लिहिली आहेत. त्यात मलबार हिल या टेकड्यांचे साखळीतील एक खंबाला हिल या नावाच्या उत्पत्तीस्थानाबद्दल चर्चा केली आहे. मुंबईचे इतिहासकार व टाईम्स ऑफ इंडिया या वृत्तपत्राचे संपादक सॅम्युएल टी शेपर्ड यांनी मुंबईच्या नावाबद्दल एक छोटेसे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. यातील नावांचा या लेखांत अनेकवेळा उल्लेख केलेला आहे. खंबाला या नावाच्या व्युत्पत्तीसंबंधी शेपर्ड यांनी वेगवेगळी स्पष्टीकरणे दिलेली आहेत. पहिले स्पष्टीकरण सर जेम्स कॅम्बेल (1847-1903) यांच्याकडून आले आहे. त्यांचा दावा असा की खंबाला हिल म्हणजे कॅम्बलची वृक्षवाटिका त्याला शिम्पी असेही म्हणत. शेपर्डने हा दावा खोडून काढला कारण की ज्याचे नाव वृक्षवाटिकेस दिले आहे अशा नावाचा कोणताही स्थानिक वृक्ष नाही किंवा या नावांशी दूरान्वयानेही सारखेपणा दाखवणारा

वृक्ष अस्तित्वात नाही. त्यांनी रावबहादूर पी. बी. जोशी यांच्याकडे लक्ष वळवले.

माझ्या मते या टेकडीचे बरोबर नाव खंबाला हेच आहे. कंबाला नव्हे. जुन्या रहिवाशांमध्ये ही टेकडी खंबाला टेकडी किंवा हिल म्हणून ओळखली जाते. ही टेकडी गवालिया टॅकच्या जवळ आहे, ज्या ठिकाणी मुंबईचे गवळी किंवा गुराखी आपली गुरे पाणी पिण्यासाठी आणत असत. ही टेकडी एक जंगल होते व काही वर्षांत तिच्यावर अनेक खांब उभे केले गेले म्हणून त्या जागेला खांबालय किंवा खंबाला म्हणजे खांबाची जागा असे संबोधण्यात येऊ लागले. आता हे खांब काय होते? ज्या कोणाला मुंबईच्या हिंदूंच्या जुन्या खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या धार्मिक चालीरिती व लोककथा यांची माहिती आहे, ते तुम्हाला हे खांब म्हणजे काही मृत पूर्वजांच्या भूतांचे आश्रयस्थान किंवा राहण्याच्या जागा आहे, असे सांगतील.

इंग्रजी न जाणणारे इथले लोक इंग्रजी शब्दांचे भारतीय उच्चार करून ब्रिटिशांची करमणूक करत. त्याचप्रमाणे ब्रिटिशसुद्धा भारतीय नावाचे इंग्रजीसारखे वाटणारे चुकीचे उच्चार करत, विशेषतः जिथे ब्रिटिश लोक रहात असत, तिथे बहुतेक वेळी एखाद्या विभागास भारतीयानी जे नाव दिलेले असेल तेच ब्रिटिशांना वापरावे लागे अशा स्थितीत त्यांच्या विशिष्ट उच्चारपद्धतीने त्यांचे पुनर्नामकरण होत असे. खंबालाचे इंग्रजी करण कंबाला असे झाले कारण ब्रिटिशांना 'ख'चा उच्चार करता येत नसे. त्याचप्रमाणे 'बायकुला' हे मुंबईचे उपनगर 'भायखळा' याचे ब्रिटिश नामकरण झाले, कारण 'भ' व 'ख'चा उच्चार ब्रिटिशांना अवघड वाटत होता. "चिन्ट्स पूगर्ला" हे नाव मिसेस पोस्तानांच्या संदर्भात आधी आले आहे ते खरेतर 'चिंचपोकळी' असे आहे. त्याचा अर्थ मराठी चिंच (झाड) व पोकळी म्हणजे छोटी दरी मराठी चिंचचा उच्चार चिंट्झ पण पोकळी इंग्रजीत आणणे अवघड आहे.

या नावाचा अर्थ व बरोबर उच्चारण यांचे ब्रिटिशांना फारसे सोयर-सुतक नव्हते. पॉल कार्टर म्हणतो, "ही नावे

बरोबर असोत वा नसोत जी नावे नक्कल करून नकाशावर दाखवली व तपशीलात लिहिली त्यामुळे नीट समज प्राप्त होते. कार्टरचा दावा असा की कोणताही प्राचीन शब्द, किंवा एखादा आवाज पूर्वीच्या प्रवाशांना वा संशोधकांना ऑस्ट्रेलियाचा नकाशा तयार करण्यास मदत करत असे. एखाद्या प्रदेशाची सरहद्द स्थानिक नावे वापरून तपासता येऊ शकते. त्याचप्रमाणे भारतीय शब्द व आवाज यांनी ब्रिटिशांना मुंबईचा नकाशा बनवतांना मदत केली. कंबाला या शब्दाचा अर्थ व बरोबर उच्चार यांचा संबंध बरोबर उच्चाराच्या शब्दाने त्याचे पुनर्नामकरण करणे किंवा त्या विभागात खांबाची पुनर्स्थापना करणे याच्याशी नसून तिथे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याशी होता. मुंबईच्या वेगळ्या भागांच्या नावासंबंधी शेपर्ड याने लिहिलेले पुस्तक या विषयावरील अधिकृत मानता येईल. स्थानिक माहितगाराचा उपयोग कंबाला या शब्दाचा अर्थ शोधण्यासाठी केला गेला, तरी या नावाचा अधिकृतपणा शेपर्डकडे जातो. शेपर्डने त्या स्थानिक माहितगारांना अर्थ विचारून ते नाव गोच्यांच्या भूऐतिहासिक संभाषणाच्या अलंकारिक आवाक्यांत बसवण्याचा प्रयत्न केला. पण हे नाव पुढे चालू ठेवायचे की नाही हे तो ठरवणार व जर चालू राहिले तर ते त्याला उद्धृत करण्याची अधिकृतता मिळाली असेल.

कंबालाचे बाबतीत मूळ नावाचे इंग्रजीकरणाचा पहिला परिणाम म्हणून जुने नाव व त्याचा अर्थ हे खोडून काढण्यात आले. 1917 मध्ये या भागातील उच्चभू लोकांनी टेकडीची मक्तेदारी निर्माण केली होती व खालच्या वर्गाच्या लोकांचे खांब व जिथे होते तिथे आपली घरे बांधली. जुन्या पिढीतल्या लोकांना खंबाला टेकडी या नावानेच ती माहीत होती. पण पुढची पिढी मात्र त्या टेकडीला या नावाने ओळखत नाही. दुसरा परिणाम म्हणजे 'कंबाला हिल' म्हणजे इंग्रजीत त्याला काहीही अर्थ नाही. त्याचा उच्चार इंग्रजी शब्दासारखा होतो व नंतर तोच शब्द बरोबर वाटू लागला व त्या प्रमाणे त्याचा उच्चार रूढ झाला. अशा प्रकारे काही वर्तुळात त्या इंग्रजाळलेले नेटिव्हपण होते, 'कंबाला' व 'बायकुला' हा उच्चार मान्य

झाला. ब्रिटिशांनी ज्यांचे पुनर्नामकरण केले त्याचा हा एक मार्ग होता.

पण कंबाला हिल हा मलबार हिलचा फक्त एक भाग होता. डग्लस यांनी मलबाल हिल हे नाव त्या टेकडीला दिले. पण हे नाव अगदी लहरींप्रमाणे सुचलेले नाव आहे. कारण मलबारचा किनारा खूप दूर दक्षिणेकडे आहे.

सर्वात प्रथम आपल्याला मलबाल हिल हे नाव आढळते. ते फ्रायर याने 1673 मध्ये वापरले, म्हणजेच आम्ही मुंबईच्या बेटावर पहिले पाऊल ठेवल्यानंतर अकरा वर्षांनी. पण मग मलबारचा का? मलबारचा किनारा तुम्ही दक्षिणेकडे कूर्गला पोहचेल्यात सुरू होत नाही. फ्रायर स्वतः आपल्याला हे नाव कसे आले ते सांगतो, या टेकडीला टोकाला असलेल्या तलावाचे वर्णन करत असताना तो म्हणतो मलबारी लोक या तलावाला भेट देण्यास येतात, ते इथे स्नान करण्यासाठी. हे तीर्थयात्रेचे ठिकाण होते. दक्षिण मुंबईला किनाऱ्यावरून लोक येथे येत. त्या सर्वांना मग मलबारी हे सामान्य नाम प्राप्त झाले आणि म्हणून ही टेकडी मलबार हिल झाली. मलबार हिल हे या विभागाचे सर्वात पुरातन नाव आहे. मुंबईतल्या सर्वात पवित्र हिंदू देवालय, वाळकेश्वर मंदिराचे हे स्थान आहे. डग्लस म्हणतो हे महत्त्वाचे स्थान भूआरेखकांनी पाहिले व 1583 च्या किनाऱ्याच्या नकाशात हे स्थान 'केप बॉम्बेएम' असे त्यांनी दाखवले. पण त्याचे त्याआधीचे नाव वाळकेश्वर होते.

वाळकेश्वर मंदिर मलबार हिलच्या टोकाला गव्हर्मेट हाऊसजवळ (राजभवन जवळ) बसविले आहे. वसाहतीच्या राज्याचे एक महत्त्वाचे चिन्ह - राजभवन - राज्यपालचे निवास स्थान - हे या आदरणीय व पवित्र स्थानास अगदी लागून आहे. मुख्य रस्त्यापासून खाली पायऱ्यांनी बाणगंगा तलावाकडे जाता येते. या तलावाच्या आजूबाजूस अनेक मंदिरे, धर्मशाळा वा यात्रेकरूसाठी विश्रामगृहे आहेत. याशिवाय इतर रहिवाशांची घरे मिळून वाळकेश्वर गाव तयार झाले. ही अत्यंत पवित्र जागा होती. सिल्हारा राजांच्या कारकीर्दीत (810 ते 1260)

त्यांनी या जागेस स्त्रीगुंडी - श्री-गुंडी हे नाव दिले (तेलगू - गुंडे - तामिळ - कुंडी - म्हणजे भोक, खड्डा किंवा पोकळी) याचा अर्थ "भाग्यवान दगड". कारण विचित्र आकाराच्या कड्यावरील तो खडक होता. तो विचित्र आकार योनीचा होता म्हणजेच स्त्रीच्या शक्तीची खूण होती. हे ठिकाण व मंदिर लवकरच एक महत्त्वाची गोष्ट बनले व कोकण राज्यातील लोकांसाठी एक तीर्थयात्रेचे ठिकाण झाले व त्यामुळे या भागातील सर्वात प्राचीन रस्ता तयार झाला.

श्रीगुंडीवरून जाणाऱ्या यात्रेकरूंचा या यात्रेमुळे आपला नव्याने जन्म झाला आहे असा विश्वास होता. जरी या ठिकाणाचे पुरातन नाव श्रीगुंडी होते तरी काही वर्षांनी या मंदिरातले प्राचीन ब्राह्मण जुन्या दंतकथेला जोडून एक गोष्ट सांगतात ज्यामुळे या ठिकाणास वाळकेश्वर हे नाव पडले. नंतर ब्रिटिशांनी या प्रदेशाच्या टोकाला मलबार पॉईंट हे नाव दिले.

वाळकेश्वर या नावासाठी ब्राह्मणांनी या देवालयाच्या स्थानिक इतिहासाचा आधार घेतला. हा इतिहास एका जुन्या दंतकथेशी संबंधित आहे व ज्यामुळे नीच परंपरा योग्य उच्च परंपरेत नेऊन ठेवली गेली. डा. ने. गर्सन डा कुन्हा (1842-1900) प्रसिद्ध प्राच्य भाषा संशोधक व व्यवसायाने डॉक्टर असलेले गृहस्थ गोव्याहून मुंबईत राहण्यास आले होते व नंतर त्यांनी मुंबईच्या इतिहास लिहिला व वाळकेश्वर या नावाची व्युत्पत्ती शोधली डॉ. कुन्हांच्या मते वालुकेश्वर ज्याला हल्ली मलबार हिल म्हणून संबोधले जाते ते नाव दोन संस्कृत नावापासून झाले आहे. संस्कृतमध्ये वालुका म्हणजे वाळू व ईश्वर म्हणजे देव, परमेश्वर या दोन संस्कृत शब्दांचा संधी होऊन वालुकेश्वर असे नाव झाले. वालुकेश्वर म्हणजे वाळूचा देव.

"वाळुकेश्वर माहात्म्य" म्हणजेच वालुकेश्वराचे मोठेपण नावाचे एक जुने, संस्कृत हस्तलिखित श्री. यशवंत फोंडबा नायक दणार्डत यांनी वाचले होते. त्या ग्रंथात या मंदिराच्या दंतकथेची ब्राह्मणी आवृत्ती होती. डा कुन्हा यांनी बायकांचा संदर्भ दिला. या दंतकथेप्रमाणे रामायण ग्रंथाचे नायक श्रीराम त्यांची पत्नी सीता हिची सुटका करण्याठी श्रीलंकेला जात

असताना इथे थांबले होते. सीतेला रावणाने पळवून नेले होते. त्यासाठी श्रीलंकेस जाताना आपला बंधु लक्ष्मण यासह इथे थांबले होते. श्रीरामंनी वाळूचे शिवलिंग बनवले व तो या देवळात ठेवले. एवढ्यात परदेशी आक्रमक (म्लेछ) येताना पाहून त्यांनी समुद्रात उडी मारली.

वाळकेश्वर मंदिर व राजभवन हे मलबार हिलचे जर एक टोक मानले तर उच्चभूच्या मलबार व कंबाला हिलचे दुसरे टोक म्हणजे ब्रीचकॅंडीच्या पश्चिमेस असलेले महालक्ष्मी मंदिर हे असेल. यातली गंमतीची गोष्ट अशी की मुंबईच्या या दोन महत्त्वाच्या मंदिरांच्या पुराणकथात मुस्लीम, पोर्तुगीज व ब्रिटिश अंमलाचा समावेश होतो. या मंदिराच्या पायाभूत पुराणकथांतून आपणास मुंबईचे वेगवेगळे विभाग या पवित्र जागा म्हणून, तसेच खूप खूप वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटना पहायला मदत मिळते. उदा. वाळकेश्वर या ठिकाणी प्रत्यक्ष श्रीराम लंकेस जाताना थांबले होते. अर्थात इतर अनेक जागाही अशाच तऱ्हेचा हक्क सांगतात.

महालक्ष्मी हा शब्द पण महा म्हणजे महान, मोठा व लक्ष्मी म्हणजे संपत्ती, भरभराट मिळून बनला आहे. म्हणजे याचा अर्थ 'भरभराटी' असा होतो. या मंदिराच्या पायासंबंधी जी कथा आहे ती व त्याप्रमाणे हिंदू देवतांनी ब्रिटिशांना मदत केली आहे, असे दिसते.

चौदाव्या शतकात मुस्लीम जेव्हा प्रथम मुंबईत आले, तेव्हा तिन्ही देवता ज्या वरळीत राहत होत्या, त्यांनी भ्रष्टाचार किंवा विटाळ होऊ नये म्हणून त्यांनी समुद्रात उड्या मारल्या. 1680 पासून मुंबईत भर घालून ती वरळीशी जोडण्याचे अयशस्वी प्रयत्न ब्रिटिश करत होते सुदैवाने रामजी शिवजी या कंत्राटदाराला एकेदिवशी स्वप्न पडले. त्या स्वप्नात या तिन्ही देवतांनी त्यांना (समुद्रातून) परत जमिनीवर येण्याची तीव्र इच्छा आहे असे सांगितले व त्यातून हे सूचित केले की असे केल्यास भराव टाकण्याचे काम यशस्वी होईल. रामजीने समुद्रात गळ टाकून तिन्ही देवींना वर काढले, किनाऱ्यावर आणले आणि आधीच्या स्वप्नांची घटना अधिकाऱ्यांना

सांगितली. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी देवतांना जमीन बहाल केली आणि मग दोन्ही बेटे भरावाने जोडली गेली. सिटी गॅझेटियर म्हणतो, "मामा हजियानी (माता यात्रेकरू) प्रार्थना स्थळाचे सान्निध्यामुळे असे म्हणतात की ब्रिटिशांच्या अंमलाखाली मामा व महालक्ष्मी यांच्यात सख्य झाले. म्हणजेच मुस्लीम साधू व हिंदू देवता यांच्यामधले जुने वैर संपुष्टात आले. हिंदूंचा असा दावा होता की त्यांच्या देवतांनी ब्रिटिशांना दोन बेटामधल्या दरीवर पूल बांधण्यास मदत केली. तसेच दुसरा एक दावा असा होता की ब्रिटिशांनी हिंदू व मुस्लीम यामधली दरी कमी केली. अर्थात हा दुसरा दावा पूर्णपणे ब्रिटिशांचा होता अशा संशयाला जागा आहे.

मलबार - कंबाला हिल विभागाला ब्रिटिश सरकार व म्युनिसिपालिटी वेगवेगळ्या नावांनी संबोधत होती. 1864 मध्ये टाइम्सने असे लिहिले की त्यावर्षी हिज एक्सलन्सी, गव्हर्नर इन कौन्सिलनी मुंबईच्या उपविभागांची नावे 'ब्रीच कॅण्डी' व 'मलबार हिल' अशी नमूद केली, जी आपल्या मतांशी सुसंगत आहेत. दा कुन्हा मात्र ब्रीच कॅंडी बदल थोडे गोंधळलेले स्पष्टीकरण देतात. त्यांच्या मते ब्रीच म्हणजे मलबार हिलचे दक्षिणेकडेचे टोक व कंबाला हिलचे उत्तरेकडील टोक यांच्यामधले भगदाड. ब्रीच हा शब्द मुंबईमध्ये अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून वापरात होता. कॅंडी हा भारतीय शब्द 'खिंड'ला ब्रिटिश प्रतिशब्द. हा निष्कर्ष अशाच एका पुण्यातील खिंडीच्या नावावरून काढला आहे. पुण्यातील गणेशखिंडला ब्रिटिश सर जेम्स मॅकिन्टॉश यांनी 1804 मध्ये गणेशकॅंडी हा शब्द वापरला होता.

1864 मध्ये नव्याने स्थापन झालेल्या म्युनिसिपालिटीने शहराची विभागणी वेगवेगळ्या वॉर्डमध्ये केली. त्याचे पुनः छोटे उपविभाग केले की ज्यामुळे कर निर्धारणासाठी असेसमेंट करणे सोपे व्हावे. मलबार हिल वॉर्ड (नं. 8) मध्ये वाळकेश्वर व महालक्ष्मी उपविभाग येत होते. 1872 मध्ये या विभागाची पुनर्विभागणी झाली आणि डी विभाग / डी वॉर्डमध्ये चौपाटीचा काही भाग, वाळकेश्वर व महालक्ष्मी यांचा त्यात समावेश

झाला. 1917 पर्यंत देखील म्युनिसिपालिटीच्या लिस्टमध्ये वाळकेश्वर व महालक्ष्मी अशीच नोंद होती, मलबार हिल व कंबाला हिल अशी या उपविभागांची नावे नव्हती. तरीसुद्धा 1909 मध्ये एका सरकारी प्रकाशनामध्ये मलबार हिल व कंबाला हिल ही नावे मोठ्या अक्षरात नकाशावर प्रामुख्याने दाखवली होती, जणू काही तीच या उपविभागांची अधिकृत नावे आहेत.

म्युनिसिपालिटीची विभाग व उपविभागांची नोंद अशी नसूनसुद्धा युरोपियन्स या विभागांना मलबार हिल व कंबाला हिल असेच संबोधत व ब्रीचकॅंडी हा एक महत्त्वाचा भाग बनून राहिला. सर एडविन आर्नोल्ड पत्रकार आणि मुंबईचा भूतपूर्व रहिवासी - 20 वर्षांनंतर भारतात आल्यावर तुरळक बंगल्यांनी नटलेल्या मलबार हिलचा संदर्भ देतो. डब्ल्यू. एस. केन (1842-1900) हा भारतात रस असलेला इंग्लिश राजकारणी, त्याने युरोपियन प्रवाशांच्या माहितीसाठी एक हँडबुक लिहिले, त्यात त्याने अशी शिफारस केली आहे की, एखाद्या सकाळी किंवा संध्याकाळी मलबार हिलवर चक्कर मारायची झाली तर वाळकेश्वर मंदिर व तलाव पाहून घेणे श्रेयस्कर ठरेल. ब्रीचकॅंडीला सुद्धा अनेक मंदिरे पाहण्याजोगी आहेत. केन, वाळकेश्वर मंदिर व तलाव यांना मलबार हिलचा भाग समजतो. परंतु तो मंदिरे, ब्रीचकॅंडीजवळ असल्याचे लिहितो, महालक्ष्मी जवळ नाही हे विधान गंमतीशीर आहे. 1905-1906 मध्ये लंडन स्टँडर्डचा पत्रकार सिडने लो जो प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या बरोबर भारत दौऱ्यावर आला होता तो पण या विभागाला मलबार हिल व कंबाला हिल असेच म्हणत होता. वास्तविक या सुमारास श्रीमंत भारतीयांनी या विभागातून युरोपियन्सना बऱ्याच प्रमाणात दूर केले होते. दाट लोकवस्तीच्या विभागात राहणारे भारतीय 1896 च्या प्लेगच्या साथीत मोठ्या संख्येने मृत्यू पावले. त्याविरुद्ध प्रशस्त जागेत राहणारे इंग्लिश लोक त्याच्या तावडीतून वाचले. श्रीमंत भारतीयांनी हे पाहून या भागात मोठ्या संख्येने येणे पसंत केले. बहुतेक जमीन त्यांच्या

मालकीची होती व त्यांचेकडे पैसे पण होते, त्यामुळे इंग्रजांना तिथून जाणे भाग पडले. लो म्हणतो 'आज मलबार हिल व कंबाला हिलवर इंग्रजांचे बंगले हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच आहेत. बहुतेक सर्व उत्कृष्ट घरे नेटिवांच्या ताब्यात असून ते तिथे आरामशीर व शानमध्ये रहात आहेत.

ब्रिटिशांसाठी त्यांच्या रोजच्या वापरामध्ये 'मलबार हिल' व 'कंबाला हिल' ही नावे वापरणे महत्त्वाचे होते. वाळकेश्वर व महालक्ष्मी यां ऐवजी वाळकेश्वर व महालक्ष्मी ही नावे झाडांच्या नावांवरून किंवा सध्या अस्तित्वात नसलेल्या चालीरीती यावरून आलेली नव्हती पण या जागा पवित्र म्हणून मानल्या गेल्या आहेत, जिथे साधुसंन्यासी व भक्त मंडळी रोजच्या रोज आकर्षित होतात व सणासुदीला उत्सव प्रसंगी मोठ्या संख्येने जमतात. अशा प्रसंगी हिंदू मिरवणूका वगैरे काढतात त्या नेटिव्ह टाऊनच्या जगांत चालतात. अशा उत्सवापासून ब्रिटिश स्वतःला चार हात दूर ठेवत. मोहरमच्या वेळी मिरवणूक पाहण्यासाठी म्हणून नेटिव्ह टाऊनला जाणे वेगळे, जसे पुष्कळसे पाश्चिमात्य लोक करत. पण ती मिरवणूक तुमच्या दारात येणे हा अगदी वेगळा अनुभव आहे. पाश्चिमात्य राहणीप्रमाणे वागणारे भारतीयसुद्धा मलबार हिल व कंबाला हिल या नावानेच हे विभाग ओळखू लागले. ही नावे शहराच्या विभागांची फक्त भौगोलिक रचना दाखवणारी नावे नव्हत पण ती नावे आपला पत्ता, फॅशनेबल वस्तीत दिसावा याची एक खूण बनली. तसेच ब्रिटिश व भारतीय उच्च वर्ग जो बंगल्यांनी सुशोभित टेकडीवर राहतो व त्यांची उच्च राहणी दर्शविणारी पण ही नावे ही खूण म्हणून आहेत. मलबार हिल व कंबाला हिल, ही वाळकेश्वर व महालक्ष्मी यांतील (पाश्चिमात्य) जग, चालीरीती यांच्या सीमा दर्शविणारी नावे झाली.

भारतीय दृष्टिकोनातून केलेले वर्णन

भारतीयांनी ही भारतीय नावाऐवजी इंग्रजी नावे घेतली. शहराच्या फोर्ट विभागाचे बाबतीत हे प्रामुख्याने दिसून येते. फोर्ट, त्याची प्रवेशद्वारे (गेट), मध्यवर्तीमोकळ्या जागा, त्याच्या सभोवती उभ्या राहिलेल्या महत्त्वाच्या संस्था, यांना भारतीय

नावे दिली गेली. या नामकरणाच्या प्रक्रियेमधून या जागा व इमारती भारतीय करून त्या आपल्या स्वतःच्या मालकीच्या केल्या.

शहराच्या नावाची केवळ एकच भारतीय आवृत्ती नव्हती. मुंबईत वेगवेगळ्या समाजाचे लोक व अनेक भाषा बोलल्या जातात. 1901 मध्ये पांच महत्त्वाच्या भाषा मुंबई बेटावर बोलल्या जातात व त्या म्हणजे मराठी, गुजराती, हिंदुस्तानी, कच्ची व इंग्लिश. याशिवाय भारतीय नावांची वेगवेगळी इंग्लिश स्पेलिंगज होत, त्यामुळे त्या एकाच शब्दाची वेगवेगळी स्पेलिंगज आढळतात.

ब्रिटिशांच्या शहराची भारतीय नावे

बॉम्बे या शब्दाचे उत्पत्तीस्थान हा हिंदू व पोर्तुगीज यांचेमधील एक वादग्रस्त मुद्दा होता. 1852 मध्ये एका निरीक्षकाने असे नमूद केले की या शहराने मूळचे नाव 'मूंबाय' असे होते व ते 'बॉम्बा किंवा मुंबादेवी' या देवतेच्या नावापासून तयार झाले आहे. पोर्तुगीजांचा दावा असा की, या बेटाचे नाव बॉम्बे असे पडले कारण पहिला पोर्तुगीज गव्हर्नर याने या बेटाचे सौंदर्य व बंदराची सुरक्षितता पाहून पोर्तुगीज भाषेत उद्गार काढले 'बॉम-बहिया' (अर्थ चांगला उपसागर)

जुन्या बॉम्बेच्या बेटावर फोर्ट (किल्ला) बांधला गेला. दा कुन्हा यांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यावेळी कुलाबा, वाळकेश्वर व माजगांव येथे राहणारे मूळचे लोक आम्ही मुंबईला जात आहोत असे म्हणतात, म्हणजेच फोर्टमध्ये जात आहोत. जुन्या सवयींमुळे आत्ताचे लोकही असेच म्हणतात. अलिकडच्या लेखकांना हे थोडे चमत्कारिक वाटेल यात शंका नाही.

सर दिनशा वाच्छा हे पार्शी व मुंबईचे महत्त्वाचे नागरिक यांनी मूळ मुंबईकरांच्या दृष्टिकोनातून एक महत्त्वाचे स्मरण लिहून ठेवले आहे. एकोणिसाव्या शतकात उत्तरेकडील फोर्टमध्ये अनेक पार्शी राहत होते व 1850 नंतरच्या काळात फोर्टचे वर्णन करणाऱ्या अनेक नावांचा वाच्छा उल्लेख करतात. पण ही नावे 1914-15 च्या सुमारास जवळजवळ विस्मरणात गेली. भारतीय फोर्टला कोट (संस्कृत नाव

फोर्टसाठी) किंवा किल्ला (फोर्ट-पर्शियन किंवा अरेबिक), किल्ला भोवतीच्या खंदकास 'चर' असे म्हणत. रात्री दरवाजे बंद झाल्यावर 'कोट'चा अर्थ किल्लाची हद्द व त्यातील सर्व काही. आणि 'बाहरकोट'चा अर्थ (बाहर - आऊटसाईड) किल्ल्याच्या बाहेरची जागा किंवा क्षेत्र. 'कोट' व 'बाहरकोट' हे शब्द शहराचे दोन वेगवेगळे विभाग दाखवण्यासाठी वापरत येत. आणखी एक पार्शी गृहस्थ डॉ. जाल एफ. बलसारा कोट व बाहरकोट विभागातील (शहरातील व फोर्टच्या भोवतालच्या) पार्शी धार्मिक इमारतीबद्दल लिहितात. त्याप्रमाणे 1973 पासून या शब्दांची स्मृती अलिकडच्या काळापर्यंत टिकून आहे. कदाचित पार्शी मंडळीच या शब्दांचा वापर करत असतील. हेही शक्य आहे. पण असलेल्या पुराव्यांच्या सहाय्याने हे सिद्ध करणे अवघड आहे.

फोर्टच्या पलिकडे मोकळे मैदान आहे. (मैदान म्हणजे पर्शियन - खुली जागा, सपाट जागा, युद्धभूमी). एस्प्लनेड हे शहराच्या एका विभागाचे नाव आहे. सिटी गॅझेटियरमध्ये असे नमूद केले आहे की 'एस्प्लनेड सेक्शन' हे जुन्या मैदानाचे जिथे गायी व म्हशी चरायला येत, त्याचे आधुनिक प्रतिनिधी आहे. मैदान हा शब्द टिकून राहिला व एस्प्लनेड जे दोन भाग आता आझाद मैदान व क्रॉस मैदान म्हणून अस्तित्वात आहेत.

फोर्टमधील तीन दरवाजांना भारतीयानी त्यांची स्वतःची नावे दिली. चर्चगेट व चर्चगेट स्ट्रीट ही नावे बॉम्बे ग्रीनच्या भोवतीच्या एका मुख्य इमरातीवरून म्हणजेच प्रोटेस्टंट पंथाच्या सेंट थॉमस कॅथेड्रल वरून पडले. पुढे चर्चगेट हे नाव रेल्वे स्टेशन व आसपासच्या परिसरास दिले गेले. भारतीय या गेटला पवनचक्की गेट असे म्हणत (संस्कृत पवन म्हणजे वारा व चक्की असे म्हणण्याचे कारण अठराव्या शतकात शेवटपर्यंत तिथे एक पवनचक्की उभी होती व रोजच्या रोज दर्शन घडणारी गोष्ट म्हणून ते नाव प्रचलित झाले. डॉ. जीवनजी जमशेटजी मोदी हे मुंबईचे पार्शी रहिवासी म्हणतात की ते लहान होते.

तेव्हा पवनचक्कीला जाणे म्हणजे गेटच्या बाहेर हवा खायला जाणे असा अर्थ होत असे, असे त्यांना आठवते.

फोर्टच्या मध्यावर हिरवाई होती व ती वेगवेगळे लोक वेगवेगळ्या नावाने ओळखत असत. 1863 मध्ये त्या हिरवाई भोवती इमारतींचे एक वर्तुळच तयार झाले व त्याला एल्फिस्टन सर्कल असे संबोधले जाऊ लागले. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर फोर्टमध्ये राहणाऱ्या पार्शी मुलामुलींचे ते एक करमणुकीचे केंद्रच बनले. ही गुजराती भाषक मुले त्याला चक्री (गुजरातीत चक्री म्हणजे वर्तुळ) म्हणत कारण ते वर्तुळाकार होते. बैलगाडीवाले एल्फिस्टन सर्कलला 'अमलीआगल' असे म्हणत. म्हणजे 'चिंचेच्या समोर (गुजरातीत आमली म्हणजे चिंच व आगळ म्हणजे समोर). कारण कॅथेड्रलच्या ईशान्येस जुने चिंचेचे झाड होते. मुंबईतल्या वेगवेगळ्या भाषांचा उपयोग या नामकरणात केला गेला हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. चिंच हा शब्द मराठीत व आमली हा शब्द गुजरातीत. मराठी शब्द चिंचपोकळी या नावात तर गुजराती शब्द आमलीआगळ या नावात वापरला गेला.

वाच्छा यांनी असे सांगितले की हिरवाई समोर कॅथेड्रल या टाऊन हॉल या फोर्टमधील दोन महत्त्वाच्या इमारती होत्या. त्यांना अनुक्रमे देवळ व तोंडल असे म्हणत. (देवळ-मराठी मंदिर) टाऊन हॉलचा भारतीय उच्चार तोंडल हा होता व देवळ हा देवालयाचा अपभ्रंश. देवळ हा देवालयासाठी वापरला जाणारा सामान्य मराठी शब्द. कॅथेड्रलला देऊळ म्हणून पाहणे हे भारतीयांच्या दृष्टीतून ख्रिश्चन संस्थांचे सांस्कृतिक स्पष्टीकरण करणे व त्या आपल्याच मानणे हे होय.

ब्रिटिशांनी शहरात उभारलेल्या पुतळ्यांचे पण भारतीयांनी पुनः स्पष्टीकरण केले. शहरातील पहिला पुतळा एल्फिस्टन सर्कलमध्ये बसवला गेला. मार्क्विस कॉर्नवालिस याचा. तो पुतळा म्हणजे पवित्र स्थान मानले गेले व त्याचा उल्लेख 'छोटे देऊळ' (स्मॉल टेम्पल) म्हणून होऊ लागला. असा केला कारण समोरच्या कॅथेड्रल देवळाशी तुलना

करता ते लहान देऊळ होते. ब्रिटिशांना या गोष्टीमुळे खेद वाटला.

एल्फिस्टन सर्कलमधील कॉर्नवालिस यांचा हा पुतळा हे सुरेख स्मारक आहे. तुम्ही केव्हाही जा, तुम्हाला त्यातील उघड्या पुस्तकावर फुले वाहिलेली दिसतील किंवा पुतळ्याला हार घातलेला दिसेल. ही काही नवी पद्धत वा चाल नव्हे. 1825 मध्ये नेटिव्हसना वाटले की हे धार्मिक पूजास्थान आहे व म्हणून ते त्याला छोटे देऊळ म्हणू लागले. सरकारने ही चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला व काही मराठीत नोटिसा लावल्या की असे करणे चूक आहे. पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही, कारण अशा भावना जेव्हा नोटिवांचा कब्जा घेतात तेव्हा त्या काढून टाकणे सहज शक्य नसते.

धर्मनिरपेक्ष किंवा धार्मिकता नसलेले पुतळे ही भारतातल्या शहरी परिसरांत नवीन घटना होती. हे पुतळे म्हणजे देवच असे लोक मानू लागले यात काहीच आश्चर्य नाही. तथापि भारतीय लोकांना जरी हे पुतळे मोहवित राहिले तरीसुद्धा नेटिव्ह घोड्यावर बसलेल्या प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या पुतळ्याची पूजा करतील हे डग्लस यांचे भविष्य प्रत्यक्षात आले नाही. त्याऐवजी अनौपचारिकपणे प्रिन्सच्याऐवजी घोड्याचे नाव (काळा घोडा) त्या परिसराला लाभले.

इथल्या लोकांनी इंग्रजांना देवत्व प्रदान करणे ही एक मला खात्री आहे की इथले लोक पुढच्या पिढीत आल्बर्ट ससूनने बनवलेल्या प्रिन्स ऑफ वेल्सची पूजा करतील. दिवसा केव्हाही तुम्ही पहा, तुम्हाला लोकांचे गुप्स हा पुतळा न्याहळत असल्याने दिसतील. राणीचा पुतळा पांढरा (संगमरवरी) का व प्रिन्सचा काळा (ब्रॉझ) का हे समजून घेण्यास त्यांना खूप कष्ट घ्यावे लागतील.

हा पुतळा 1879 मध्ये रॅम्पार्ट रो व फोर्ब्स स्ट्रीट एकत्र मिळतात त्या चौकात बसवून त्याचे उद्घाटन झाले. फोर्टच्या दक्षिण हद्दीतून तो राणीच्या बागेत हलवला गेला. 1965 मध्ये (आताची वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान याच सुमारास

शहरात वेगवेगळ्या ठिकाणी उभ्या केलेल्या पुतळ्यांना जाणीवपूर्वक विद्रूप केले गेले. तरीसुद्धा हा परिसर अजूनही 'काळा घोडा' या नावानेच ओळखला जातो. हल्ली दरवर्षी काळा घोडा कला महोत्सव आयोजित केला जातो, आणि 1999 मध्ये त्या महोत्सवात 'काळा घोडा ऐतिहासिक महत्त्वाच्या काळाघोडा परिसरातील फेरफटका' असा कार्यक्रम ठेवला होता. आपण पहात असलेल्या कालखंडात ब्रिटिश राजघराण्यातील व्यक्तींचे काही पुतळे उभे केले गेले व पुतळ्याचा व प्रिन्सचा सारखेपणा पाहून लोकांनी प्रभावित व्हावे अशी ब्रिटिशांची अपेक्षा होती. पण काळा घोडा या नावांवरून भारतीय काळ्या रंगाने व घोड्यामुळे जास्त आकर्षित झाले, पण त्यावरील राजाच्या पुतळ्याने नाही, राजाचे सान्निध्य घोड्यापुढे पूर्णपणे दुर्लक्षित राहिले.

नावे आणि कल्पित ठिकाणांचा प्रभाव यासंबंधी

विरोध - झगडा

भारतीयांची शहरासंबंधीची कल्पना ब्रिटिशांपेक्षा खूपच गुंतागुंतीची होती. नेटिव्ह टाऊन म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने फारसा फरक नसलेला एका शहराचा विभाग नव्हता. पण त्यात वेगवेगळे उपविभाग असून त्या उपविभागास स्वतःचे एक व्यक्तिमत्व होते. उदा. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस नाचणाऱ्या स्त्रिया खेतवाडीत मिळत व वेश्या कामाठीपुण्यात. तलाव, मंदिरे, पवित्रस्थाने, पुतळे व मशिदी शहरांच्या सर्व भागात जागोजागी विखुरलेल्या असत. या गोष्टीच शहराचा परिसर ओळखण्यासाठी वापरल्या जात. त्यामुळे शहराची एक पर्यायी विभागणीच होत होती, जी अधिकृत विभागणीहून भिन्न होती. उदा. गावदेवी म्हणजे गावदेवीच्या मंदिराच्या आसपासचा विभाग. मुंबईत पूर्वीच्या गोष्टींच्या स्मृती नावाच्या रुपाने मागे राहतात, जेव्हा त्या गोष्टी आता अस्तित्वात नसताना देखील उदा. टॅक्स (तली किंवा तलाव) यांची त्या भागाला दिलेली नावे अजून वापरली जातात. जरी त्या तलावात भराव टाकून आता कित्येक वर्षे होऊन गेली आहेत. आपण अजूनसुद्धा टॅक्सी ड्रायव्हरला सीटी टँक घेऊन यायला सांगितले

तर तो तिथे घेऊन जातो. कावसजी पटेल टँक (सीपी टँक) कित्येक वर्षांपूर्वी भरून टाकलेला आहे व त्याच्या अस्तित्वाचे कसेलच चिन्ह आता तिथे नाही.

ब्रिटिशांचे मुंबई बेटावर 1661 मध्ये वर्चस्व स्थापन झाल्यांतर निरनिराळ्या समाजाचे लोक मोठ्या संख्येने इथे स्थलांतरित झाले, विशेषतः शेजारच्या महाराष्ट्र व गुजरातमधून. ब्रिटिश सरकारने दिलेल्या धार्मिक व पूजा करण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. विशिष्ट जाती, उपजाती, समाज व प्रदेशातील लोक एकमेकांशेजारी शहरात राहू लागले. तुलनात्मक समान उत्पन्न व समान सामाजिक दर्जा व समान व्यापारांत किंवा व्यवसायात गुंतलेले लोक हे एकत्र राहू लागले. त्यातून त्यांचे व्यापारी संबंधही दृढ होत. शिवाय कोणतीही एक जात विशिष्ट व्यापारात वरचढ नसल्यामुळे ज्या जाती व समाज सारख्या प्रकारचे व्यापार करीत ते एकत्र किंवा जवळच्या विभागात राहू लागले.

अशा तऱ्हेचे विभाग हे स्थलांतरितांसाठी शहरातील आपले घरच वाटू लागले व त्यांनी या विभागांत राहणे बंद केले तरी ते तसेच राहिले. एडवर्ड्स म्हणतो, 'बेने इस्त्रायली लोकांनी त्यांचा सॅम्युअल स्ट्रीट व इस्त्राईल मोहल्ला मालकीचा करून टाकला. मी जेव्हा मुंबईत माझे काम करत होतो तेव्हा मला असे आढळून आले की बेने इस्त्रायली आता तिथे राहत नाहीत. पण अनेकजण सॅम्युअल स्ट्रीटवरील त्यांच्या जुन्या सिनेगॉगमध्ये भेटतात. त्यांनी मला इस्त्रायल मोहल्ल्याबद्दलही सांगितले, जो भाग पूर्वी बेने इस्त्रायलीनी व्यापला होता त्यांनी एकाला एक पुस्तकही दाखवले. त्यात त्यांचा इतिहास होता व या क्षेत्रातील बेने इस्त्रायलींची नावे दिलेले रस्त्यांचे फोटो व तपशील होता.

आणखी एक असा स्थलांतरितांचा गुप म्हणजे भाटियांचा. भाटिया हे हिंदू गुजराथमधून इथे आले व त्यांनी मुंबईच्या व्यापारात महत्त्वाची भूमिका बजावली. वाच्छांनी उत्तेरकडील फोर्टला भाटिया वाड म्हणत असे सांगितले. त्याठिकाणी श्रीमंत भाटिया कुटुंबे एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या अर्धात राहत

होती. मराठीत वाड म्हणजे झाडांचे कुंपण, कंपाऊंड. भाटिया वाड हे तत्कालीन वसाहतीच्या नकाशावर मात्र दिसत नाही.

एक स्थलांतरित समाज स्वतःच असे राहण्याच ठिकाण शहरात बनवतो जे अस्तित्वात होतं अशी कल्पना आहे, ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. भिंती दरवाजे वगैरे शिवाय हे आपल्या राहण्याच्या ठिकाणाभोवती सीमेचे कुंपण उभे करतात. हे बांधकाम विशेष प्रभावी नाही किंवा अस्तित्वातच नाही असं नाही. जरी त्याला अधिकृत मान्यता मिळलेली नसली तरी हे भाटिया बागेच्या बाबतीत दिसून येते. भाटिया बागेचे अधिकृत नाव बझार स्ट्रीट गार्डन असे होते. वाच्छा फोर्ट स्ट्रीटवरील भाटिया बागेचा संदर्भ देतात. यास भाटिया बाग असे म्हणत. कारण या रस्त्यावरील दक्षिणेकडे भाटिया लोकांची वस्ती मोठ्या प्रमाणावर होती व नंतर 60च्या दशकाचे शेवटी तथाकथित 'बाग' बांधला गेला.

गायत्री स्पिवाँक यांच्या कलोनियल रेकॉर्ड्समधील गृहीतकातील मेझरिंग सायलेंसिसच्या आधारे दिलेल्या पद्धतीचा वापर मी या निबंधात केला आहे. या पद्धतीच्या वापराचे एक उदाहरण म्हणजे भाटिया बाग होय. असे दिसते की भाटिया बाग हे बागेचे अनधिकृत नाव होते व जे अधिकाऱ्यांना अखेरीस मान्य करणे भाग पडले. 1914-15च्या म्युनिसिपल अहवाल असे म्हणतो की "बझार गेट बागेच्या (भाटिया बाग) पुनः मांडणीचे काम अहवालाच्या वर्षी सुरू झाले. आधीच्या म्युनिसिपल अहवालामध्ये हा बाग बझार गेट बाग म्हणून उल्लेखित आहे. पण असे दिसते की सरकारने तिच्या अनधिकृत नावाला मान्यता दिली आहे. त्याचे पूर्णपणे नवीन नावांत रूपांतर करण्यासाठी! 1916-17च्या म्युनिसिपल अहवाल बागेबद्दल म्हणतो की, "भाटिया बाग गार्डन (आताचे नाव व्हिक्टोरिया स्क्वेअर)ची हिरवळ लावली व मध्यांवर पामवृक्षांची झाडे पण लावून झाली.

शेपर्डने त्याच्या नावांच्या यादीत भाटिया बागेचे नाव लिहिले पण तिचे आधीचे अधिकृत नाव बझारगेट गार्डन होते हे लिहायला तो विसरला, हे गमतीदार आहे. त्यावरून असे

सूचित होते की पूर्विसुद्धा ती बाग भाटिया बाग या नावानेच सामान्यपणे माहीत होती. शेपर्डने 1917 मधील टाइम्स ऑफ इंडियाचा संदर्भ दिला आहे. त्यात असे म्हटले आहे की या चौकाचे नाव अर्थातच व्हिक्टोरिया टर्मिनस वरूनच दिलेले आहे. व्हिक्टोरिया टर्मिनस हे व्हिक्टोरियन गोथिक शैलीतील रेल्वेचे टर्मिनस (अखेरचे स्टेशन) आहे व आता नवीन नाव दिलेल्या चौकाची एक हद्द आहे. टाईम्सने पुढे एक टीका जोडून सावधानतेचा इशारा दिला आहे.

'अनेक सूचित नावांचा पूर्ण विचार केल्याशिवाय कोणत्याही निर्णयाप्रत येण्यासाठी कॉर्पोरेशनला दोष देता येणार नाही. त्यांनी मुद्दामहून एका राहण्याच्या ठिकाणाचे नाव काढून टाकले आहे. हे ठिकाण ऐतिहासिक दृष्ट्या मोठे असेल पण आकाराने लहान आहे. आमच्या कलकत्ता येथील वार्ताहराने त्यांच्या पत्रात लिहिल्याप्रमाणे (ते पत्र आम्ही काळाच्या अंकात प्रसिद्ध केले आहे.) असे बऱ्याच वेळा घडते की एखाद्या शहराच्या विशिष्ट भागाचे किंवा जिऱ्याचे नाव एखाद्या रस्त्याला दिले जात नाही, आणि म्हणून ते लवकरच पुसून जाण्याचा धोका असतो.

भाटिया बाग नष्ट होण्याबरोबरच त्या भागास असलेले नावही नष्ट होण्याचा धोका. कदाचित भाटियांना जाणवला असावा. 1913 मध्ये भाटिया मित्र मंडळ नावांच्या एका सामाजिक संस्थेने म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनच्या बागेच्या नाव बदलाबद्दल तक्रार केली. मंगला पुरंदरेंच्या मते संस्थेच्या तक्रारीची दखल घेऊन कॉर्पोरेशनने नाव बदलण्याचे रहित केले. तथापि ही गोष्ट पूर्णपणे खरी नाही. कारण 1917 मध्ये बागेचे नाव पुनः बदलून व्हिक्टोरिया स्क्वेअर असे ठेवण्यात आले. अशा तऱ्हेने सरकारने आपला निर्णय पुनः फिरवला असे म्हणता येईल. पण 1926 च्या कलेक्टर च्या नकाशामध्ये ही बाग भाटिया बाग म्हणून दाखवली आहे.

नावावरून झालेल्या वादांच्या यादीत भाटिया बाग हे लोकांचे वेगवेगळे गट या विभागाला वेगवेगळ्या नावानी ओळखत होते. व त्यांचा मुंबईचा नकाशा व त्यांचे विभाग हे

म्युनिसिपल नकाशा व विभाग यापेक्षा वेगळे होते, 'भाटियावाड' हे नाव उच्चारताच एखाद्या माणसास हा भाग व त्याच्या हद्दी यांची कल्पना येते, या भागातील वेगवेगळ्या संस्था, इमारती, त्यांचे स्थान या गोष्टी समजतात. नावे ही काही वेळा नकाशा जाणण्याची किल्ली ठरू शकतात. व शहराचा वेगवेगळ्या तऱ्हेने अभ्यास करण्यासाठी या विशेष ज्ञानाची ओळख असणे जरूर आहे. उत्तर फोर्टमध्ये एक मंदिर (पूजा स्थान) आहे जे इतर हिंदूही वापरतात, त्याचे नाव 'श्री गोवर्धन नाथजी'ची हवेली. ते अंदाजे 1892 मध्ये मोदी स्ट्रीटवर बांधले आहे. तसेच एक तात्पुरते हॉस्पिटल - भाटिया प्लेग हॉस्पिटल - मिंटरोडवर आहे. हे हॉस्पिटल 1896च्या प्लेगच्या साथीच्या वेळी बांधलेले आहे.

अनुवंशिक घरांशी संबंधित

मुंबईच्या मूळच्या रहिवाशांची (नेटिव्हज) काही गुपिते होती व मुंबईत वेगवेगळी जगे होती. या गुपितांचे ज्ञान असल्याखेरीज कोणीही या जगतात प्रवेश करू शकत नसे. पण सरकारी (ब्रिटिशांचा) पोलीस फोर्स, ज्यांच्यावर शहर समजून घेण्याची व त्यावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी होती. त्यांना मुंबईत पोलिसांचा इतिहास या ग्रंथात एस.एम. एडवर्ड्स वर्णन करतात की, 1909-1916 मध्ये ते पोलीस कमिशनर असताना मोहरमच्या मिरवणुकीत हमखास रक्तपात होत असे. मोहल्ला हो या समारोहाच्या मध्यवर्ती संयोजकाचा स्वयंपूर्ण गट असे. प्रत्येक मोहल्ला त्यांचा ताजिया किंवा ताबूताची सजावट करण्यासाठी पैसे गोळा करत असे. एडवर्ड्स म्हणतो "प्रत्येक ताबूतास जोडून व त्याची मिरवणूक चालू असताना त्यांच्याबरोबर साथीदारांची एक टोळी असते. काही ठिकाणी तर या टोळ्यातील लोकांची संख्या खूपच मोठी असते. जुलाहा (विणकर) रिपन रोडवरील (मदनपुरा) विणकरांच्या टोळीत दोन ते तीन हजार लोक असत व प्रत्येकाकडे शिशाची किंवा पितळेची टोकाला रिंग असलेली काठी असते. त्याचप्रमाणे कुप्रसिद्ध रंगारी मोहल्ला, (अब्दुल रेहमान स्ट्रीट), हलाई

मेमन मोहल्ला, कोळसा मोहल्ला व चुनाभट्टी मोहल्ला यांच्यात देखील हजारो अनुयायी जमवण्याची क्षमता आहे.

मोहल्ला हा जो शब्द एडवर्ड्सने वापरला आहे तो पर्शियन 'महल्ला' म्हणजे रस्ता, वॉर्ड किंवा गावाचा एक रहिवासी भाग. यापैकी बहुतेक मोहल्ले हे विशिष्ट समाजाचे म्हणून ओळखले जातात. हलाई मेमन समाज हा हलाई मेमन मोहल्ल्यात राहतो. मोहल्ले व समाज यांच्या मध्येही ही झगडे होत असत. इथे एडवर्ड्स काही मोहल्ल्याचे अचूक स्थान दाखवून देतो. त्याने अधिकृत नावे व अनधिकृत नावे एकत्र जुळवली. अब्दुल रहमान स्ट्रीट हा महत्त्वाचा रस्ता असून त्यावरचे वेगवेगळे विभाग भारतीयांना वेगवेगळ्या नावांनी ठाऊक होते. त्यापैकी एक रंगारी मोहल्ला म्हणजे रंग देणाऱ्या लोकांची गल्ली. मदनपुरा हे नाव लहान किंवा मळडू यांच्यावरून आले. मड्डु हा मुस्लीम जुलाही - विणकर जातीचा होता. हा विणकर समाज येथल्या रिपन रोडभोवती एकत्र झाला होता. म्युनिसिपल रिपोर्टमध्ये कोळसा मोहल्ला याला कोळसा स्ट्रीट असे म्हटले आहे. म्युनिसिपल अहवालमध्ये रस्त्याच्या नावांची जी यादी दिली आहे. त्यातील हलाई मेमन मोहल्ला हे नाव अधिकृत नोंदीमध्ये सापडत नाही. तो रस्ता नसावा, पण भाटिया वाडसारखी रहिवासी वस्ती असावी, पण नकाशात नसल्याने आपल्याला तिचे नक्की स्थान व सरहद्दी यांची माहिती कधीच मिळणार नाही.

एस.एम. एडवर्ड्स सारखे सनदी अधिकारी ज्यांनी सरकारतर्फे शहराचे व्यवस्थापन चालवले व त्यांच्यापुढे व म्यु. कॉर्पोरेशन, मिलिटरी, पोलीस, मुंबई पोर्ट ट्रस्ट सारख्या संस्थांनाच्या पुढे युरोपियन निरीक्षकापेक्षा शहराचे खूप गुंतागुंतीचे चित्र होते. ही गोष्ट पोलीसांच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

वसाहतीचे (ब्रिटिश) सरकार व सामाजिक वा जातीय नेतृत्व यांच्यामधील संबंध हा त्या त्या समाजाशी महत्त्वाचा दुवा होता. 1672 मध्ये मुंबईला सुरुवातीचा महत्त्वाचा गव्हर्नर जेरोल्ड ऑगियर याने मुंबईतील वेगवेगळ्या समाजाच्या पंचायती किंवा जाती-पंचायती निर्माण केल्या. समाजातील

पुढारी किंवा महत्वाचे लोक पंचायतीत निवडून आणले. या पंचायती जातीच्या हालचालीवर लक्ष ठेवत. अंतर्गत भांडणे मिटवत, व त्यांची जात किंवा समाज यांचे अंतर्गत सरकार चालवत. वागण्याचे नियम ठरवत. अनेक जातींना स्वतःच्या किंवा अनेक एक पुढारी असत. या पुढारी लोकांचा त्यांच्या समाजावर वचक असे. एकादा वाद किंवा भांडणासंबंधी अर्ज असल्यास ते त्यांच्या समाजाचे प्रश्न सरकारपुढे मांडत. खानेसुमारीची माहिती गोळा करण्यासाठी एस. एम. एडवर्डस् यांना काही चांगल्या समाजाच्या प्रमुखांना तसेच स्थानिक वजनदार अशा खासगी सदगृहस्थांना विनंती करावी लागली. या लोकांना खानेसुमारी करणारा नोकरवर्ग व स्थानिक लोक यांचे मध्यस्थ म्हणून काम पहायचे होते.

काही एस. एम. एडवर्डस्सारखे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा काही स्थानिक समाज अथवा त्याच्यापैकी काहीच्या बाबतीत दृष्टिकोन सहानुभूतीपूर्ण होता. व काही बाबतीत त्यांनी त्या समाजाच्या वतीने सरकारशी रद्दबदली केली. तथापि सरकारला त्यांच्या धोरणाविषयी व योजनेविषयी त्यांच्याच अधिकाऱ्यांकडून विरोधाला परवानगी नव्हती, हा मुद्दा सिटी ऑफ बॉम्बे इन्फ्रामेंट ट्रस्ट स्कीमच्या उदारणावरून स्पष्ट होतो, सँडहर्स्ट रोड ते क्रॉफर्ड मार्केट रोड या दोन ठिकाणांना जोडणारा शंभर फूट रुंद रस्ता शहराच्या पूर्व भागात तयार करण्याची योजना होती. इन्फ्रामेंट ट्रस्ट हा शहराची सुधारणा करण्याचे उद्देशाने स्थापन केला होता. विशेषतः शहराचे आरोग्य सुधारण्यासाठी. कारण 1896 मध्ये शहरात ब्युबॉनिक प्लेगची साथ येऊन गेली होती. 19 जून, 1911 रोजी सुन्नी मुस्लीम समाजात मेमन लोकांच्या तीस जणांचे एक शिष्टमंडळ जेम्स ऑर, अध्यक्ष, शहर सुधारणा विश्वस्त संस्था यांना भेटले. व त्यांना या योजनेचा पुनर्विचार करण्याची विनंती केली. कारण योजनेमुळे मेमनस् (सुन्नी मुस्लीम समाज) समाजाला खूपच अडचणींचा सामना करावा लागणार आहे. या योजनेपैकी 1/6 भाग हा मेमन वस्तीतून जातो. या भागास मेमन वाडा म्हणतात. यासाठी लागणारी

जमीन ताब्यात घेतांना काही जमाती (समाजाची एकत्र जमण्याची जागा) विभागल्या जाणार आहेत व त्यामुळे समाजातील काही ठराविक सभासदांनी एकत्र एका कुटुंबाप्रमाणे राहणे ही जी चालू पद्धत आहे. तिच्यात ढवळाढवळ केल्यासारखे होईल. मेमन मंडळापैकी एक छोटा ग्रुप एस. एम. एडवर्डस् यांना भेटला. जे त्यावेळी मुंबईचे पोलीस, कमिशनर होते. एडवर्डस् यांनी आपण खंबीरपणे नवीन रस्त्याचे बाजूने आहोत असे सांगितले. परंतु मेमन मंडळीच्या काळजीबद्दल त्यांना सहानुभूती वाटत होती, व त्यामुळे तुमच्या वतीने मी सरकारशी रद्दबदली करीन असे त्यांनी सांगितले. त्यांनी सरकारला सांगितले की खरं तर याबाबतीत मध्यस्थी करण्याचा मला कोठलाही अधिकार नाही. मेमन हे विलक्षण तऱ्हेवाईक लोक आहेत व त्यांनी त्याला मधून मधून त्रास दिला होता. (मुहर्म्म मिरवणुकीत) असे असूनही ते लोक त्यांना आवडत होते. प्रस्तावित रस्त्याच्या योजनेमुळे मेमन समाजात कमालीचा संताप उसळला आहे. प्रस्तावित रस्ता त्याच्या वंशपरंपरागत घरांच्या हृदयातून जात आहे. मेमन समाजाच्या सामाजिक चालीरितींची कल्पना असल्यामुळे एडवर्डस् यांनी एक असामान्य पाऊल उचलले. त्यांनी सरकारकडे एक अधिकृत अहवाल पाठवला ज्यात मेमन समाज, त्यांचा इतिहास, सामाजिक चालीरिती, संस्था व मेमन वाड्यातील राहण्याची पद्धत वगैरेंचा समावेश होता. जर या समाजाला प्रस्तावित रस्त्यांमुळे जर विस्थापित व्हावे लागले तर त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रयत्न करायला हवा, ज्यांमुळे त्यांचे विस्कटलेले कौटुंबिक व सामाजिक जीवन पुनः सुरू होईल.

या योजनेमुळे प्रचंड वादविवाद सुरू झाला व त्याकडे लोकांचे लक्ष वेधले गेले. लोकांपैकी अनेकजण या योजनेच्या विरोधात होते. एका भाषणात जेम्स ऑर. या योजनेचे शिल्पकार यांनी हे मान्य केले की ही योजना जाहीर झाल्यानंतरच किती मेमन या योजनेमुळे प्रभावित होतात, ते कळेल. मेमन मंडळींना त्याच्या विशिष्ट सामाजिक

चालीमुळे त्यांच्या घरांचा काही भाग या योजनेत गेल्यास जी विशिष्ट अडचण निर्माण होईल त्याची मला जाणीव आहे व त्या दूर करण्याचे दृष्टीने त्यांनी या योजनेत अधिक बारकाईने लक्ष घालायचे ठरवले आहे. तथापि त्यांना असे आढळले की परिस्थिती मेमन मंडळी सांगतात तेवढी काही गंभीर नाही. मेमन वस्तीत सुमारे 10,000 मेमन राहतात, ज्यामधून हा रस्ता जाणार आहे. या वस्तीपैकी फक्त 1/4 लोक म्हणजे वस्तीला लागून जमीन मिळवणे शक्य आहे जिथे या विस्थापितांचे पुनर्वसन होऊ शकेल. ऑर यांनी यातून असा निष्कर्ष काढला की यातून होणारी आरोग्याची सुधारणा व शेजारची जमीन विस्थापितांसाठी घेतल्यास मेमन मंडळीसाठी ही इष्टापत्तिच ठरेल.

सरकारने पुढे केलेली कारणे व त्याचा दृष्टिकोन एडवर्डस यांना पटला व त्यांची भूमिका बरोबर आहे हे त्यांना जाणवते. पण प्रस्तावित रस्ता मेमन मंडळींच्या वंशपरंपरागत घरांच्या हद्दयातून जात होता याबद्दल त्यांचे मन संवेदनाशील होते. त्यामुळे सरकारने त्यांच्यासाठी जे शक्य ते करावे याबद्दलचा नेट लावत राहिले. सरकारी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या भारतीयबाबद्दलच्या दृष्टिकोनांत खूपच मतमतांतरे असूनही एडवर्डस हा त्यांच्याबद्दल अधिक सहानुभूतीपूर्ण वागत होता यात संशय नाही. तो मेमन मंडळींना प्रेमाने चमत्कारिक किंवा विलक्षण लोक असे म्हणत असे, त्याचवेळी दुसरे सरकारी अधिकारी त्यांना 'अडाणी बोहरा' (शिया मुसलमान) असे म्हणत, व मेमन यांचे आंदोलन त्यांच्या स्वार्थासाठी आहे असे म्हणत. या विशिष्ट बाबतीत सरकारी अधिकारी मुंबईतील एका गुंतागुंतीच्या परिस्थितीचा सामना करत होते, कारण कोणी ना कोणीतरी यामुळे बाधित होणार होते. एडवर्डसच्या विरोधात ऑर हा मेमन लोकांच्या जगण्याची पद्धत टिकवण्यासाठी काळजीबद्दल जाहीर तक्रार करत होता. वंशपरंपरागत घराची कल्पना किंवा मेमन वाड्याची एकी टिकवून धरणे या कल्पना त्याला समजू शकत नव्हत्या.

त्याला त्याचा रुंद रस्ता व्हायला हवा होता व मुख्य म्हणजे ही योजना इतर पर्यायांपेक्षा कमी खर्चाची होती. खानेसुमारीच्या माहितीचा उपयोग करून त्याने असे सिद्ध केले की या योजनेमुळे प्रभावित क्षेत्र जरी मेमनावाडा म्हणून ओळखले जात असले तरी तिथे खूप कमी मेमन लोक राहतात, व मुख्य मेमन वस्ती जी आहे ती या मेमनवाड्याच्या दक्षिणेस आहे. या माहितीचा आपल्या योजनेसाठीचा दावा पुढे रेटण्यासाठी त्याने उपयोग केला. या मुद्याचे हे निरसन इतर पर्यायाहून स्वस्त आहे, पण या पर्यायाचा एका समाजावर असा परिणाम होणार नाही, जसा या योजनेमुळे पाशवीरित्या झाला.

शहराच्या जुन्या व नव्या विभागणीतील परस्पर सामना

1661 मध्ये ब्रिटिशांनी काही बेटांचा समूह पोर्तुगीजांकडून घेतला. ही बेटे त्यांनी नंतर धरणे बांधून, भराव घालून एकमेव तसेच नंतरच्या शतकांत भराव घालून जमिनी पुनर्विकसित करून त्या बेटांचा विस्तार केला. बेटांच्या मधल्या अंतरावर भर घालून वा पूल बांधून मधली जमीन विकसित केली. त्याचबरोबर बेटांच्या किनाऱ्यावरील जागेत भराव घालून केलेल्या पुनर्विकसित जागामुळे या बेटाचा विस्तार वाढवला. विशेषतः पूर्वेकडे कुलाबा ते शिवडी या भागात. हॉर्नबी वेलाईने महालक्ष्मी व वरळी यामधील मोठे भगदाड सांधले गेले. 1771 ते 1784 मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर असलेले विल्यम हॉर्नबी यांनी हा वेलाई बांधला असे म्हणतात. परंतु हे भगदाड बुजवण्याच्या कामास सतराव्या शतकाच्या अखेरीसच सुरुवात झालेली होती. एकदा या वेलाईचे काम पूर्ण झाल्यानंतर बेटांच्या मधला भाग व फ्लॅट्स म्हणून संबोधला जाणारा भाग पुनर्विकसित होऊ लागला व ही प्रक्रिया एकोणिसाव्या शतकापर्यंत चालतच राहिली. 1850 पर्यंतसुद्धा क्लार्क रोडपासून महालक्ष्मीपर्यंतची जमीन म्हणजे दलदलच होती. 1812-1816 या वर्षांत मुंबईच्या योजनेत हा विभाग पावसाळ्यात पाण्याखाली जातो असे लिहिले आहे. कुलाबा कॉलेजचे

बांधकाम 1853 मध्ये सुरू झाले व त्यामुळे कुलाब्याचे दक्षिणेडील बेट मुंबई बेटांना जोडण्यात आले.

या बेटावरील मच्छीमारी करणारी गावे, देवळे, झाडे, खाड्या, टेकड्या यांची शहराच्या वेगवेगळ्या विभागास नावे दिलेली आहेत. ती आजवर प्रचलित आहेत. 1673च्या सुमारास जेराल्ड ऑगियर मुंबईचा इंग्लिश गव्हर्नर होता, तेव्हा 7 बेटांची चार बेटे झाली होती. ती अशी : 1) कुलाबा किंता म्हातारीचे बेट 2) पाम वृक्षांची बने, मुंबई, माझगाव, परेल, माटुंगा, सायन आणि धारावी 3) माहीम आणि 4) वरळी. या बेटांचे काही भाग मधूनमधून समुद्रामुळे पाण्यानी भरत. त्यामुळे अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीची मुंबईबद्दलची इंग्रज लोकांनी लिहिलेली माहिती मुख्यत्वेकरून कुलाबा, फोर्ट, एस्प्लनेड, मलबार हिल, माझगाव, परेल, माहीम, वरळी यांच्याबद्दलच आहे. मधूनमधून सायन, शिवडी, वाळकेश्वर यासंबंधीही तुरळक उल्लेख मिळतो. या नावावरूनच नंतर शहराच्या प्रशासकीय विभागांना नावे पडली. फोर्ट, मलबार हिल, पुनर्विकास भाग व रस्त्यांची नावे वगळता ब्रिटिश सरकारने युरोपीयन नावे न वापरता भारतीय नावांचाच शहरांच्या विभागांची नावे ठरवताना वापर केला

ब्रिटिश सरकारी अधिकाऱ्यांच्या जुन्या परिभाषेत 1727 मध्ये मुंबई ही दोन शहरांची मिळून बनली होती. मुंबई आणि माहीम व आठ खेडी : माझगाव, वरळी, परेल, वडाळा, नायगाव, माटुंगा, धारावी आणि कुलाबा. सात छोटी खेडी. वडाळ्याच्या खाली दोन, धारावी खाली दोन आणि परेल खाली तीन. पांच कोळीवाडे पण होते. कोळी हे मच्छीमार व मुंबई बेटावरचे पहिले रहिवासी. शहराला कसबा असेही म्हणत असत. कसबा हा अरेबिक शब्द असून त्याचा अर्थ जिल्ह्यातले मुख्य शहर. अठराव्या शतकातील पुढील उद्धृतावरून ते कळून येईल. “मुंबई शहराच्या किंवा कसब्याचे अंदाजे भाडे Xs 30424 होते. मुंबई बेट याचा अर्थ जुनी सात बेटे एकत्र जोडून झालेले बेट असा आहे. मुंबईचा उल्लेख ‘शहर’ किंवा ‘बेट’ असा

केला जातो. मुंबईचा खानेसुमारीचा अहवालातसुद्धा (उदा. 1901चा) मुंबई (शहर व बेट) असा उल्लेख होता. तथापि ‘गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे सिटी अँड आयलंड’च्या तीन पुस्तकांच्या संच जो एडवर्डसन संकलित व 1909 व 1910मध्ये प्रसिद्ध केला त्यात अखेरीस टाऊन ऐवजी सिटी असा बदल झाला.

टाऊन ही संज्ञा बहुधा मुंबईच्या विभागांची नावे सांगण्यासाठी वापरली जाते. 1775मध्ये पार्सन नावाच्या प्रवाशासाठी ‘बॉम्बे टाऊन’ ही संज्ञा फक्त फोर्टमधील विभागापुरती होती. त्याच वर्षी ‘ओरिएंटल मेमॉयर्स’चा लेखक फोर्बज किल्ल्याच्या आतील बाजार असलेल्या विभागाचा ‘ब्लॅक टाऊन’ असा उल्लेख करतो. पार्सन फोर्ट विभाग हा मुंबईचा शहरी विभाग म्हणजे टाऊन मानतो तर फोर्बज फोर्टमधील एका विभागास स्वतंत्र टाऊन ही संज्ञा देतो. अठराव्या शतकात ‘मादागास्कर टाऊन’ म्हणून एक विभाग विकसित केला होता, थोडाकाळ राहणाऱ्या गुलामांना राहण्यासाठी बँकबेच्या किनाऱ्यावर. 1736 पासून मदागास्करहून गुलाम आयात केले जात व हा व्यापार 40 वर्षेपर्यंत चालू राहिला. आपल्याला हे माहीत आहे की विशेष करून 1803 नंतर ‘ब्लॅक टाऊन’ किंवा ‘नेटिव्ह टाऊन’ एस्प्लनेडच्या पलिकडे विकसित झाले. एडवर्डसन मात्र टाऊन हा शब्द सतत जोमाने वाढणाऱ्या शहरीकरणाबद्दल वापरतो. बदलत असणाऱ्या विभागात फक्त फोर्ट भागच येत होता असे नव्हे. पुनर्विकसित केलेल्या जमिनीवर टाऊन हळूहळू पसरत होते. हे पसरणे बँकबेपासून पश्चिमेकडे उत्तरेकडे भायखळापर्यंत होते. त्यामुळे 1835च्या सुमारास नवीन दळणवळण प्रस्थापित करण्यासाठी बांधकामे करणे आवश्यक झाले.

1864 मध्ये टाइम्सने लिहिले की, त्यावर्षी हिज एक्सलन्सी गव्हर्नर इन काऊन्सिल यांनी मुंबईच्या सरहद्दी निश्चित केल्या, व त्याचे पुढीलप्रमाणे विभाग पाडले. मुंबई बेट, कुलाबा, म्हातारीचे बेट (ओल्ड वुमन आयलंड) यांचे उपविभाग पाडले ते असे - कुलाबा, फोर्ट, माण्डवी आणि बंदर, भुलेश्वर,

ब्रीचकॅण्डी, मलबार हिल, कामाठीपुरा, माझगाव माऊंट, चिंचपोकळी, वरळी, माहीम वुड्स आणि माटुंगा. 1865 मध्ये म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाल्यानंतर म्युनिसिपल कमिशनर यांनी मुंबईचे विभाजन 10 वॉर्ड्समध्ये केले. मांडवी, उमरवाडी व आजूबाजूस क्षेत्रास जुने शहर असे म्हणत. तिथपासून भायखळ्यापर्यंत पसरलेल्या विभागास नवे शहर असे म्हणत असत. लोक ही नावे वापरत की नाही हे स्पष्ट नाही. हे प्रकरण अधिक गुंतागुंतीचे करण्यासाठी म्हणून की काय ज्या विभागास एकदा नवी मुंबई म्हणत असत - म्हणजे एल्फिस्टन कॉलेज ते ट्रेचर अँड कंपनीच्या बिल्डिंगपर्यंत पसरलेल्या रुंद वृक्षछायांकित रस्ता व त्याला लागून उभ्या असलेल्या राजेशाही इमारतींच्या भागास फ्रीअर टाऊन असे म्हणत. हा रुंद रस्ता 1860 मध्ये फोर्टच्या तटाच्या भिंती पाडण्यात आल्यानंतर तयार करण्यात आला होता. फ्रिअरे टाऊन हे नाव मुंबईचे अत्यंत वजनदार गव्हर्नर सर बार्टल फ्रिअरे यांच्यावरून देण्यात आले. कारण या योजनेची कल्पना त्यांची होती व त्यांनी ती सुरू केली होती.

जसजसे शहर मुंबईच्या जमिनीवर हळूहळू दक्षिणेकडून उत्तरेकडे व पूर्वेकडून पश्चिमेकडे पसरू लागले, तसतसा त्याबाजूच्या जुन्या खेडेगावांशी सामना करावा लागला, त्यांना सामावून घ्यावे लागले किंवा बाजूला टाकावे लागले. बेटाच्या मध्यावर कॅवेल हे असे खेडे होते. हे एस्प्लनेडच्या उत्तरेकडे बसले होते. पूर्वी ते सर्व भागात पसरलेले होते. एकोणिसाव्या शतकाचे शेवटी ते काळबादेवी रोडने खुद्द कॅवेल व जुनी हनुमान गल्ली असे दुभागले गेले होते. कोळी, ज्यांचे पोर्तुगीजांनी रोमन कॅथलिक पंथाची दीक्षा देऊन धर्मांतर केले होते. त्यांनी जवळजवळ कॅवेल पूर्ण व्यापले होते. कॅवेल हे पोर्तुगीज कोळीवाड किंवा कोळीझोपड्यांचा अपभ्रंश असावा. शेपर्ड लिहितो ती 1917 मध्ये सुद्धा गोवन्सनी कॅवेलचा संबंध तेथील चर्चशी जोडला ते चर्च कॅवेलचर्च म्हणून ओळखले गेले. गोवन्स हे पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील अन्य प्रदेश गोवा येथील समाज

होय. ते चर्च ‘‘नॉसा सिन्होरा द सॉद’ म्हणजे आवर लेडी ऑफ हेल्थ या नावाने ओळखले जाते. 1794 वा त्याच्याही आधी ते एक कुटुंबाचे चर्च म्हणून बांधण्यात आले होते. कॅवेल स्ट्रीट याचे स्थानिक नाव गायवाडी असे होते. गाय म्हणजे गाय व पशु व गाय ही स्त्रीलिंगी असल्यामुळे वाडी त्याला जोडून आली. कारण वाडी हे वाड्याचे स्त्रीलिंगी रूप. शेपर्डचे मत असे की हे नाव पडण्याचे कारण इथे गोमांस विकले जात असे 1917 मध्ये गोमांस विकणारी एक-दोन दुकाने अस्तित्वात होती. या नावाचे दुसरे स्पष्टीकरण असे की इथे गाई पाळल्या जात होत्या.

कॅवेल या शब्दाचा अगदी बरोबर अर्थ शोधणे महत्त्वाचे नाही. महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की दोन एकमेकांशी स्पर्धा करणारे व एकमेकांत गुंतलेले इतिहास या नावाशी संबंधित आहेत. एका बाजूस कोळ्यांचा व दुसऱ्या बाजूस पोर्तुगीज व कॅथलिक चर्चचा इतिहास. गाय हा शब्द मराठी, गुजराती व हिंदीत एकच असल्यामुळे गायवाडी हे नाव वेगवेगळ्या समाजांनी वापरले असले पाहिजे. तथापि मला हे नाव म्हणजे गोमांस विकणाऱ्या व खाणाऱ्या लोकसमूहावरील गोमांस न खाणाऱ्या हिंदूसारख्या समाजाची टीका असे वाटते. गर्सन दा कुन्हा या गोवर्न गृहस्थानी 1860 मध्ये कॅवेलला प्रथम भेट दिली. त्यावेळी कॅवेल हे या बेटावरील रोमन कॅथलिक समाजाचे हृदय (काळीज) होते. या समाजात दरवर्षी वसई, सालसेट, दमण आणि गोवा येथून येणाऱ्या स्थलांतरितांची भर पडत होती. मुंबईत हे स्थलांतरित, कारकून किंवा घरगडी म्हणून काम करत. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी सरकारी प्रकाशन म्हणजे ‘गोवर्नीज व नेटिव्ह ख्रिश्चन्स यांना कॅवेलची पक्की ओढ आहे. कारण फार पूर्वी रोमन कॅथलिक झालेल्या धर्मांतरितांचे ते जुने स्थान आहे. पण हेही पूर्णपणे खरे नव्हे. दा कुन्हा एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस खेदाने म्हणतात ‘‘कॅवेल जे पोर्तुगीजांनी रोमन कॅथलिक धर्मांत धर्मांतरित केलेल्यांचे एकेकाळी मूळ ठिकाण होते. त्यावर खूप आधीच आक्रमण झालेले आहे.

व आता ते जवळजवळ पूर्णपणे वाणी समाजाने व्यापून टाकले आहे, केवळ पैशाच्या जोरावर. वाणी हे हिंदू असून व्यापारात हा अत्यंत प्रगत समाज आहे. पण इथे केवळ वाणीच नव्हेत तर भाटिया हा दुसरा एक व्यापारी समाज पण आलेला आहे. या मंडळींनी मोठ्या प्रमाणावर येथे येऊन कोळी व रोमन कॅथॉलिक समाजास इथून विस्थापित करून टाकले आहे. यांनाच दा कुन्हा हे मुंबईचे सर्वात जुने ग्रामीण कुलीन लोक असे संबोधतात. आपण या आधीच पाहिले आहे की याच भाटियांनी 1913 मध्ये भाटिया बाग या नावाबद्दल केलेले आंदोलन आपल्याला माहीत आहे. या ठिकाणी मात्र त्यांनी या छोट्या भागाचे रूपांतर छोट्या हवेशीर भोवती बाग असलेल्या परिसरात करण्यास मदत केली. क्रॉसेसच्या ऐवजी प्रचंड भाड्याच्या चाळी बांधण्यात आल्या. ज्या अंधाऱ्या होत्या व हवेशीर नव्हत्या.

कॅवेलचे खूप वर्षांपूर्वी उच्चाटन झाले. 1872 मध्ये जेव्हा म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनने वॉर्डस्चे उपविभागात विभाजन केले तेव्हा कॅवेल हे बी व सी वॉर्डमध्ये विभागले गेले. त्यातील मार्केट व धोबीतलाव उपविभागात. कालांतराने ते दोन मोठ्या रस्त्यांमध्ये चेमटले गेले, काळबादेवी रस्ता व गिरगांव रस्ता यामध्ये. कॅवेलचा ऐतिहासिक विभाग धोबीतलाव विभागात गेला. मार्केट विभाग म्हणजे तीन क्रॉफर्ड मार्केट्स ज्या विभागात आहेत तो. कदाचित त्याने सर्वात जुन्या ग्रामीण कुलीन मंडळींना असा इशारा दिला असेल की पैसा व व्यापार ही सध्या या बेटावरची वर्चस्व असणारी दैवते आहेत व त्यांना (जुन्या मंडळींना) त्यांच्यासाठी (व्यापारी व श्रीमंत) जागा करून देणे भाग आहे.

निष्कर्ष

1909 मध्ये सरकारने एका धोरणाची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. या धोरणाचा प्रभाव शहराच्या भविष्यातील विकासावर पुढील वीस वर्षे रहाणार होता. पश्चिम किनारा हा केवळ श्रीमंतांसाठी राखून ठेवण्यात आला. या धोरणाचे परिणाम आज स्पष्टपणे दिसत आहेत कारण पूर्व व

पश्चिम किनारपट्ट्यातील वरच्या या वर्गावर (सांपत्तिक स्थिती) आधारित झाले आहेत.

शहराच्या अधिकृत मंजूर विभागांच्या हद्दी ठरवणे व त्यांना नावे देणे हे पूर्णपणे सरकारच्या अखत्यारीत असले तरी ब्रिटिश व भारतीय रहिवाशांनी शहराचे वेगळ्याप्रकारे संयोजन केले. शहराच्या विभागणीची त्यांची कल्पना ही त्यांच्या शहरासंबंधीचा अनुभव व ज्ञान यांच्याशी निगडित होती. ब्रिटिशांनी शहराचे वर्णन असंख्य प्रकारांनी केले आहे. परंतु अस्तित्वात असलेल्या वसाहतवादी संस्कृतीच्या पूर्वग्रहांनी त्यांचे शहराशी संबंध मर्यादितच राहिले. उलट भारतीयानी त्यांचे शहर समजून घेण्याचे पर्यायी मार्ग, मंदिरे, चर्चस, मशिदी, तलाव, पुतळे व शेजारपजारची वस्ती यांची चौकट वापरून त्यांनी आपल्या मालकीची जाणीव, त्याच्या शहराबद्दलचे जिज्ञाळ्याचे ज्ञान दाखवून दिले व त्यातून शहराच्या नामकरणात सक्रीय भाग घेतला. अधिकृत मान्यता नसूनही ही नावे व ते विभाग कदाचित क्षणभंगूर (थोड्या काळासाठी टिकणारे) असतील, विसरले जातील किंवा अधिकारी त्याचे पुनर्नामकरणही करतील. वसाहतवादी सरकारचा व ब्रिटिश रहिवाशांचा ज्ञानाच्या पद्धतीवरचा प्रभाव व अधिकार यामुळे त्यांनी पसंत केलेली नावे टिकून राहिली आहेत. तरीसुद्धा साधेसुधे भारतीय जे काळ्या घोड्याच्या पुतळ्याकडे एकटक बघत होते, त्यांनी आपल्यासाठी त्यांनी केलेल्या विभागणीचा व नावाचा एक वारसा ठेवलेला आहे. हे काम त्यांनी कल्पना शक्ती रोजच्या वापरातील शब्द व स्मृती, यांच्या जोरावर केले आहे.

टीपा :

- 1) पहा दीपंकर गुप्ता. नेटिविझम इन मेट्रोपोलिस. शिवसेना इन बॉम्बे (नवी दिल्ली. मनोहर पब्लिकेशन्स 1982) 39-69 शिवसेना चळवळीच्या उद्गमाबद्दल माहिती. शिवसेना चळवळ अधिकृतपणे मुंबईत 1966 साली व्यंगचित्रकार बाळ ठाकरे यांच्या इतरांना मंत्रमुग्ध करण्याच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाली. 50च्या दशकाचे

- शेवटी ठाकरे यांनी स्वतःचे व्यंगचित्र साप्ताहिक मार्मिक सुरु केले. त्याचा उपयोग त्यांनी स्वतःचे तत्त्वज्ञान प्रसारित करण्यासाठी केला. महाराष्ट्रीयाना महाराष्ट्रात नोकऱ्या व आर्थिक संधी अमहाराष्ट्रीय स्थलांतरितांकडून नाकारल्या जात आहेत. ही गोष्ट त्यांनी लोकांसमोर आणली. सुरुवातीस त्यांनी दाक्षिणात्यांना आपले लक्ष केले. नंतर त्यांनी इतर प्रांतातून स्थलांतरित झालेल्या लोकांकडे, व मुस्लिमांकडे पण आपले लक्ष वळवले. शिवसेना म्हणजे शिवाजीचे सैन्य, शिवाजी हा सतराव्या शतकातील महाराष्ट्राचा योद्धा राजा होय. 1960 मध्ये महाराष्ट्र हे एकभाषिक राज्य मुंबई या राजधानीसह आस्तित्वात आले, त्यासाठी पांच वर्षे संघर्ष करावा लागला. महाराष्ट्र व गुजरात या विशाल द्वैभाषिक राज्यातून हे राज्य वेगळे केले.
- 2) नौझेर भरूचा. खोदादाद सर्कल नाव बदलण्याच्या सूचनेने रहिवाशांना धक्का बसला, टाइम्स ऑफ इंडिया, 27 मार्च, 1998
 - 3) जेम्स मेकॅन्झी मॅक्लीन. गाईड टू बॉम्बे, हिस्टॉरिकल, स्टॅटिस्टिकल व डिस्क्रीप्टिव्ह पाचवी आवृत्ती (बॉम्बे-बॉम्बे गॅझेट स्टीम प्रेस 1880) 224-25
 - 4) गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे सिटी अँड आयलंड. 3 खंड संकलन एस. एम. एडवर्ड्स (बॉम्बे टाइम्स प्रेस 1909-10) 2 (1909) 120 इथून पुढे सिटी गॅझेटियर असे उल्लेखिले गेलेले.
 - 5) सिटी गॅझेटियर 2. 110-112
 - 6) हँडबुक ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी विथ अँन अकॉउंट ऑफ बॉम्बे सिटी. दुसरी आवृत्ती (लंडन - जॉन मरे 1881) 138
 - 7) जेम्स डग्लस. ए. बुक ऑफ बॉम्बे (बॉम्बे - बॉम्बे गॅझेट स्टीम प्रेस 1883) 178
 - 8) मीरा कोसंबी - बॉम्बे इन ट्रान्झिशन - ग्रोथ ऑफ सोशल एकॉलॉजी ऑफ ए कलोनियल सिटी. 1880-1980
 - (स्टॉक होम - स्पीडन आत्मक्विस्ट अँड क्विसेल इंटरनॅशनल (1986) 43
 - 9) लाईफ इन बॉम्बे अँड नेबरिंग आऊट स्टेशन्स (लंडन - रिचर्ड बेटले 1852) 243-48
 - 10) एस. एम. एडवर्ड्स - सेन्सस ऑफ इंडिया. 1901 खंड. 10 बॉम्बे (टाऊन अँड आयलंड) भाग 4, हिस्ट्री (बॉम्बे - टाइम्स ऑफ इंडिया प्रेस 1901) 103-104 (इथून पुढे फक्त सेन्सस 1901 असा उल्लेख असेल.)
 - 11) डग्लस - (ए. बुरु. 183, सिटी गॅझेटियर 2:111
 - 12) ओर्ट म्हणजे नारळाची बाग. हा शब्द पोर्तुगीज शब्द ओर्टा किंवा होर्टा याचा अपभ्रंश आहे. ओर्ट हा शब्द पश्चिम भारतात वापरत जातो. या बद्दल अधिक माहितीसाठी पहा सॅम्युअल टी शेपर्ड, बॉम्बे पेल्लेमेन्स व स्ट्रीट नेम्स, अँन एक्सकर्शन इंट बायवेज ऑफ हिस्ट्री ऑफ बॉम्बे सिटी (बॉम्बे टाइम्स प्रेस 1919). 12
 - 13) एडवर्ड्स - सेन्सस 1901. खंड 10, भाग 4:104
 - 14) तदर्थ - 117. एशियाटीक जर्नलमधील निनावी लेखकाचे वक्तव्य मे. ऑगस्ट 1834
 - 15) मॅक्लीन. गाईड टु बॉम्बे (1880) 243
 - 16) तदर्थ - 251
 - 17) मिसेस पोस्टान्स (मेरियान यंग - दुसरे नाव) वेस्टर्न इंडिया इन 1838 - 2 खंड (लंडन - सॉडर्स अँड ओटले 1839) 1:12
 - 18) लदर्थ. 1:14, 25, 48-49
 - 19) पहा पॉल कार्टर. द रोज टु बॉटनी बे : अँन एक्सप्लोरेशन ऑफ लँडस्केप अँड हिस्ट्री (शिकागो - युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस 1885)
 - 20) आर. पी. करकेरिया. द चार्म ऑफ बॉम्बे : अँन अँथॉलॉजी ऑफ रायटिंग्ज इन प्रेज ऑफ द फर्स्ट सिटी ऑफ इंडिया (बॉम्बे तारपोरवाला सन्स अँड कंपनी 1915) 572-73. जेम्स डग्लस. राऊंड अबाऊट बॉम्बे (बॉम्बे गॅझेट स्टीम प्रेस 1886) 65-66
 - 21) शेपर्ड यांनी हा प्रकल्प मुंबईतील अनेक रस्त्यांना इंग्लिश

- आडनावे का दिली आहेत या कुतूहलातून सुरू केला. त्याने अनेक लेखकांच्या लेखनातून माहिती घेतल्याचे तो कबूल करतो, व त्यांची नावे देतो. व अनेक विद्वान लोकांना त्यांचे मत विचरतो. यात रावबहादूर पी.बी. जोशी पण येतात. जोशींनी बॉम्बे सिटी गॅझेटियरसाठी पण लेखन केले व सेन्सस अहवालातील हिंदू कालाबद्दलही संशोधन केले. ज्यामुळे मुंबईच्या इतिहासात भर पडली. जोशी हे ब्राह्मण जातीत जन्मलेले हिंदू होते पण ब्रिटिशांनी त्यांना रावबहादूर हा सन्मान प्रदान केला. या खेरीज त्यांच्याबद्दल काहीच माहिती मिळत नाही. आर. पी. करकेरिया अँथॉलाजी ऑफ रायटिंग्ज ऑन बॉम्बे 'चार्म ऑफ बॉम्बे' या नावाने प्रसिद्ध पुस्तकाचे संपादक त्यांनी पण शेपर्ड यांना वेगवेगळ्या रस्त्यांना भेटी देऊन त्याच्या नावाचे उगमस्थान संशयास्पद असेल तेथे फिरून मदत केली. शेपर्ड म्हणतो की त्याची पद्धत अशी की जेव्हा नावाच्या उगमाबद्दल एकच सिद्धान्त असेल तेव्हा तो त्याचा उगम सांगत नाही. पण जेव्हा त्याबद्दल दोन किंवा अधिक परस्पर विरोधी सिद्धान्त असतील तेव्हा तो त्यांची नावे सांगतो. पहा शेपर्ड - बॉम्बे प्लस प्रस्तावना पहा. सिटी गॅझेटिअर 1. प्रस्तावना i-iii एडवर्ड्स सेन्सस 1901 खंड 10, 4 इंट्रोडक्टरी नोट.
- 22) सर जोसेफ मॅकनॅब कॅम्बेलेल बॉम्बे गॅझेटियर खंड 26 भाग 3 (प्रसिद्धीची माहिती ठाऊक नाही) 595. क्वोटेड इन शेपर्ड बॉम्बे प्लस 55, कॅम्बेलेचे मुंबईच्या माहितीचे संकलन इथे पहायला मिळेल. बॉम्बे गॅझेटियर खंड 26 भाग पॉईंट्स 1-3
- 23) जोशी क्वोटेड इन शेपर्ड्स बॉम्बे प्लस 55.
- 24) यावरील भाष्यासाठी पहा. मिससेस पोस्टान्स. वेस्टर्न इंडिया 1:141-42
- 25) कार्टर - द रोड 329
- 26) तदर्थ - 328

- 27) ब्रिटिशांनी पण शहराचे पुनः नामकरण केले - त्यातच मार्गाने पश्चिम महाराष्ट्रातले पुणे शहरास पुना असे नाव दिले.
- 28) डग्लस - राऊंड अबाऊट 65-66. डग्लस हा याचा संदर्भ देतो. जॉन फ्रायर 'ए न्यू अकौंट ऑफ इस्ट इंडिया अँड पर्शिया इन एट लेटर्स. बीईंग नाईन इयर्स ऑफ ट्रॅव्हल्स बिगन इन 1672 अँड फिनिशड इन 1685 (लंडन - चिजवेल 1698)
- 29) डग्लस - राऊंड अबाऊट 67
- 30) एडवर्ड्स - सेन्सस 1901 खंड 10 भाग 4:8
- 31) डॉ. जे. गर्सन दा. कुन्हा वर्ड्स अँड प्लेसेस इन अँड अबाऊट बॉम्बे इंडियन अँटिक्वारी. 381874) 247
- 32) डॉ. जे. गर्सन दा कुन्हा - वर्ड्स 247-48
- 33) डॉ. जे. गर्सन दा कुन्हा - ओरिजिन ऑफ बॉम्बे (1900 रीप्रिन्ट - न्यू दिल्ली एशियन एज्युकेशन सर्विसेस 1993) 56
- 34) दा कुन्हा - ओरिजिन 56
- 35) सिटी गॅझेटिअर 3 (1910) 356-357
- 36) क्वोटेड इन एडवर्ड्स - सेन्सस 1901 खंड 10 भाग 4:134
- 37) दा कुन्हा. ओरिजिन 57-58 संदर्भ सर जेम्स मॅकिंटॉश - मेमॉयर्स ऑफ द लार्ड ऑफ सरजेन्स मॅकिंटॉश - संपादन त्यांचा मुलगा रॉबर्ट जेम्स मॅकिंटॉश (लंडन ई मॅक्सन 1835)
- 38) एडवर्ड्स सेन्सस 1901 खंड 10 भाग 4:134
- 39) अँडमिनिस्ट्रेटिव्ह रिपोर्ट ऑफ द म्युनिसिपल कमिशनर फॉर द सिटी ऑफ बॉम्बे फॉर द इयर 1917-1918 (बॉम्बे टाइम्स प्रेस 1918) 125-133 (इथून पुढे फक्त एआरएमसीबी असा संदर्भ दिला जाईल.
- 40) एडविन आर्नोल्ड - इंडिया रीव्हिजिटेड (लंडन टुबेरे अँड कं. 1886) 54
- 41) करकेरिया. चार्म 564-565

- 42) डब्ल्यू एस केन. पिक्चरेस्क इंडिया. ए हँडबुक फॉर युरोपियन ट्रॅव्हलर्स (लंडन. जॉर्ज रुटलेज अँड सन्स लि. 1890) 12-13
- 43) सिडने लो - व्हिजन ऑफ इंडिया अँज सीन ड्युरिंग द टूर ऑफ प्रिन्स अँड प्रिन्सेस ऑफ वेल्स (लंडन - स्मिथ एल्डर अँड कं. 1907) 33-34
- 44) तदर्थ - 34
- 45) मुहम्मद हा वार्षिक शोक दर्शविणारा सण शिया मुस्लीम साजरा करतात. तथापि या मिरवणुकीत एकोणिसाव्या शतकात भारतातील अनेक भागात सुन्नी मुस्लीम व हिंदूही सहभागी होतात. महमद पैगंबराचा धाकटा नातू इमाम हुसेन व त्याचे अनुयायी यांची येझूदच्या सैन्याने करबला येथे हत्या केली त्याची स्मृती म्हणून ही मिरवणूक काढली जाते.
- 46) पहा. उदाहरणार्थ सर दिनशा ई वाच्छा. शेल्स फ्रॉम द सँडर्स ऑफ बॉम्बे - माय रिकलेक्शन्स अँड रेमिनिस्सेन्स 1860-1875 (बॉम्बे केटी अंकलेसारिया 1920)
- 47) एस. एम. एडवर्डस सेन्सस ऑफ इंडिया 1901) खंड 11 बॉम्बे (टाऊन अँड आयलंड) भाग 5. रिपोर्टर बॉम्बे टाइम्स ऑफ इंडिया प्रेस 1901) 38-41 इथून पुढे फक्त सेन्सस 1901 खंड 11 भाग 5 असा संदर्भ दिला जाईल. मराठी, गुजराती, हिंदी, कच्छी या इंडोआर्यन भाषा आहेत व त्यांत अनेक शब्द समान आहेत. जरी त्यांच्या उच्चारात फरक असला तरी. शिवाय या भाषांमध्ये इतर भाषांतून शब्द घेऊन ते आपल्या भाषेत रुळवले आहेत. उदा. संस्कृत, पर्शियन आणि अरेबिक भाषेत भाषांमधून. माझे सर्व भारतीय संदर्भ इंग्रजीतून घेतले आहेत आणि कोणत्या गुपने कोणते विशिष्ट नाव वापरले हे त्यात सांगितल्याशिवाय फक्त नावावरून तसे करणे शक्य नसते. कारण तो शब्द वरील सर्व भाषांत समान असू शकेल.
- 48) लाईफ इन बॉम्बे 9
- 49) द कुन्हा - वर्डस 294
- 50) वाच्छा शेल्स 3-5
- 51) डॉ. जाल. बलसारा. पार्सीज - द मोस्ट अर्बनाईज्ड कम्युनिटी ऑन अर्थ, बी. डी. पेटिट पार्सी जनरल हॉस्पिटल 1912-1972 संपादन एम. डी. पेटिट व सहकारी (बॉम्बे एडिटोरियल बोर्ड ऑफ द बी. डी. पेटिट पार्सी जनरल हॉस्पिटल एक्झिक्युटिव्ह कमिटी 1973) 26-29
- 52) सिटी गॅझेटियर - 1:33-34
- 53) शेपर्ड - बॉम्बे प्लेस 47-48
- 54) वाच्छा - शेल्स 149
- 55) शेपर्ड - बॉम्बे प्लेस 62-63, क्वोटिंग कॅम्पवेल 3:595
- 56) वाच्छा, शेल्स 148
- 57) हे चालूच आहे. मुंबईमध्ये 1994-99 मध्ये फील्ड वर्क करताना तंतनापुरा स्ट्रीट या बहुसंख्य मुस्लीम विभागातील सिनॅगॉगला इस्त्रायली मस्जीद किंवा इस्त्रायल्यांची ज्यूची मशीद असे म्हणत.
- 58) जेम्स डग्लस - ग्लिम्पेस ऑफ ओल्ड बॉम्बे अँड वेस्टर्न इंडिया (लंडन - सॅम्सन लो मार्स्टन अँड कं. 1970) 16
- 59) डग्लस - ग्लिम्पेस. 15-16
- 60) मॅक्लीन. गाईड टु बॉम्बे (1880) 202
- 61) समीरा खान. सिरिज हेरिटेज गेन्स ग्राऊंड टाईल बाय टाईल. टाइम्स ऑफ इंडिया मुंबई 12 फेब्रुवारी, 1999 10.3 गुणवन्ती बलराम 'सिटीज फुटलून गेट व वॉकी टॉकी ऑन लोकल हिस्ट्री. टाइम्स ऑफ इंडिया मुंबई 14 फेब्रुवारी, 1999, पृ. 3
- 62) एडवर्डस सेन्सस 1901. खंड 10 भाग 4:152
- 63) जे. सी. मॅसेलॉस. टोवर्डस नॅशनॅलिझम, ग्रूप ऑफिलिएशन्स अँड द पॉलिटिक्स ऑफ पब्लिक असोसिएशन इन नाइजरीथ सॅच्युरी वेस्टर्न इंडिया (बॉम्बे, पॉप्युलर प्रकाशन 1974) 8

- 64) एडवर्डस - सेन्सस 1901. खंड 10, भाग 4:152
- 65) द रिलीजस अँड कल्चरल हेरिटेज ऑफ बेने इस्त्रायल इन इंडिया (बॉम्बे 'एट ऑफ मर्सि' सिनेगॉग 1984) 53-54
- 66) वाच्छा, शेल्स 426
- 67) शेपर्ड - बॉम्बे प्लेस 124
- 68) वाच्छा, शेल्स 126-427
- 69) गायत्री चक्रवती स्पिक्क 'कॅन द सब आल्स स्पीक? 3ट इन कलोनियल डिस्कॉर्स अँड पोस्ट कलोनियल थिअरी : ए रीडर - एडिटेड बाय पॅट्रिक विल्यम्स अँड लॉरा ख्रिसमन (न्यूयॉर्क : कोलंबिया युनिव्हर्सिटी प्रेस 1994) 66-111
- 70) एआरएमसीबी 1914. 15:219
- 71) एआरएमसीबी 1916. 17
- 72) शेपर्ड : बॉम्बे प्लेस 34, टाइम्स ऑफ इंडिया मे, 1917
- 73) मंगला पुरंदरे. ए केस स्टडी ऑफ भाटिया कम्युनिटी (ए. हिस्ट्री) पीएच.डी. मुंबई विद्यापीठ (1820) 136
- 74) कलेक्टर्स मॅप ऑफ बॉम्बे. 1926 महाराष्ट्र स्टेट अर्काइव्हस (इथून पुढे एम.एस.ए.) 1997
- 75) फिल्ड रीसर्च नोट्स : सर जेम्स मॅकनॅब कॅम्पबेल. (चेअरमन) रिपोर्ट ऑफ द प्लेग कमिशन अपॉइंटेड बाय गव्हर्नमेंट रेझोल्यूशन नं. 1204/720 पी ऑन द प्लेग ऑफ बॉम्बे फॉर द पीरियड एक्स्टेंडिंग फ्रॉम 1 जुलै, 1897 टू 30 एप्रिल, 1898 (बॉम्बे. टाइम्स ऑफ इंडिया स्टीम प्रेस 1898) 143.148
- 76) ताझिया व ताबूत हे इमान हसनचे थडगे व शवपेटी दर्शवितात.
- 77) लाठी - काठी, सोटा किंवा दंडुका
- 78) एस.एम. एडवर्डस. द बॉम्बे सिटी पोलीस, ए हिस्टॉरिकल स्केच 1672-1916 (लंडन ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस 1923) 182
- 79) शेपर्ड - बॉम्बे प्लेस. 11
- 80) तदर्थ - 16
- 81) तदर्थ. 94
- 82) पहा : एआरएमसीबी 1917-18: 125-133
- 83) तदर्थ : 125-133
- 84) सिटी गॅझेटियर - 2:61
- 85) मॅसेलॉस : टोनर्डस नॅशनॅलिझम. 9-10
- 86) एडवर्डस, सेन्सस 1901, खंड 11, भाग 5:2-3
- 87) जेम्स पी.ऑर ट. सर जॉर्ज क्लार्क 22 जून, 1911 व इंटरव्यू विथ मेमन्स रिगार्डिंग स्कीम 37. 19 जून, 1911. एम.एस.ए. जनरल डिपार्टमेंट (इथून पुढे फक्त जी.डी.) 1912 खंड 45 - संकलन क्र. 531. भाग 1:31-33, 35-37 88) एस. एम. एडवर्डस टू. एल. रॉबर्टसन 3 जुलै, 1911. एम.एस.ए. जी.डी. 1912 खंड 45 संकलन क्र. 531, क्र. 1:47-51 अँड एस. एम. एडवर्डस टु सेक्रेटरी टु गव्हर्नमेंट नं. 6180/6 1 जुलै, 1911 इन एम.एस.ए. जी.डी. 1912 खंड 45 संकलन क्र. 5 31, भाग 1:55-63
- 89) मि. ऑर यांची मुंबई कॉर्पोरेशन मधील वादविवादांतील भाषणे दि. 16 व 20 नोव्हेंबर सिलेक्शन्स फ्रॉम बॉम्बे कॉर्पोरेशन्स प्रोसीडिंग्ज अँड डिबेट ऑन द सिटी ऑफ बॉम्बे इंप्रूव्हमेंट ट्रस्ट्स, सँडहर्स्ट रोड टू क्रॉफर्ड मार्केट स्ट्रीट स्कीम (बॉम्बे - टाइम्स प्रेस 1911, 1, 50)
- 90) डेमी ऑफिशियल कॉरस्पॉन्डन्स रिस्पॉन्डिंग टु गव्हर्नर्स कॉमेंट्स. 2 जुलै, 1911. एमएसएजीडी 1912 खंड 45, संकलन क्र. 531, भाग. 1:45
- 91) जेम्स ऑर टू एल. रॉबर्ट्स 4 जुलै, 1911, 5 जुलै, 1911 व 6 ऑगस्ट, 1911 विथ एन्क्लोजर्स एमएसए.जीडी 1912 खंड 45, संकलन 531. भाग 1, 75-89, 113.
- 92) सिटी गॅझेटिअर 1:65-66, सॅम्युएल टी शेपर्ड बॉम्बे (बॉम्बे टाइम्स ऑफ इंडिया प्रेस 1932 75-75
- 93) सिटी गॅझेटिअर 2:65

- 94) मराठी सत्ता 1818 मध्ये चिरडून टाकल्यानंतर ब्रिटिशांच्या ताब्यात पश्चिम भारताचा बराच मोठा प्रदेश आला. तेव्हा हे लक्षात घेणे जरूर आहे. की कमी लोकवस्तीचा खूप मोठा भूभाग ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला. व त्याला त्यांनी इंग्लिश नावे दिली. यात डोंगरदऱ्या, उंचावरून सुरेख दृश्य दाखवणारे पॉईंट्स यांचाही समावेश होतो. अशा पर्वतराजीवर इंग्रज लोक मुंबईच्या वातावरणातून (उकाड्यातून) हवा खाण्यासाठी किंवा ते हवामान टाळण्यासाठी रहायला जात असत. महाबळेश्वर हे असेच एक आरोग्यदायी हिलस्टेशन होते. एकोणिसाव्या शतकात केव्हातरी 1828 नंतर मुंबई प्रांताची राजधानी वर्षातून अनेक महिने महाबळेश्वर येथे जात असे. या ठिकाणच्या अनेक जागा व पॉईंट्सना इंग्लिश नावे दिलेली आढळतात. उदा. एल्फिस्टन पॉईंट, केप्स पॉईंट, सॅडल हिल, माल्कम हिल वगैरे. पहा - लाइफइन बॉम्बे 65-112
- 95) सिटी गॅझेटिअर 1:30 एडवर्ड्स इन सेन्सस 1901 खंड 10 भाग 4:75 मध्ये 6 मोठे कोळीवाडे होते असे म्हणतो
- 96) मीरा कोसंबी : बॉम्बे इन ट्रांझिशन 31
- 97) एडवर्ड्स सेन्सस 1901 : खंड 10, भाग 4:75
- 98) सिटी गॅझेटिअर. 2. 121-123
- 99) शेपर्ड - बॉम्बे 121
- 100) एडवर्ड्स सेन्सस 1901 खंड 10 भाग 4:115
- 101) क्वोटेट इन एडवर्ड्स, सेन्सस 1901, खंड 10, भाग 4:134
- 102) सिटी गॅझेटिअर, 1:30-31
- 103) दिनशा ई. वाच्छा. फायनान्शिअल चॅप्टर इन द हिस्ट्री ऑफ बॉम्बे सिटी (बॉम्बे कमर्शियल प्रेस 1910) 77
- 104) दा कुन्हा, ओरिजिन 7
- 105) शेपर्ड, बॉम्बे प्लेस 43, दा कुन्हा, ओरिजिन 8
- 106) दा कुन्हा - ओरिजिन 7-8
- 107) सिटी गॅझेटिअर, 1:200
- 108) दा कुन्हा - ओरिजिन 8, सिटी गॅझेटिअर, 1:200
- 109) सिटी गॅझेटिअर, 1:31, दा कुन्हा यांच्या वर्णनावरून असे दिसते की कॅवेलमध्ये जन्माला आलेल्या हनुमान गल्लीचा ही समावेश होतो. ही गल्ली काळबादेवी रोडच्या पूर्वेस मार्केट विभागात पसरलेली आहे.
- 110) रिपोर्ट ऑन द डेव्हलपमेंट प्लान फॉर ग्रेटर बॉम्बे 1964 (बॉम्बे गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस 1964)

अनुवादक : एस. एन. निबंधे

